

NDIMA YA U THOMA

1.1 MARANGAPHANDA

Vhalala ndi vhathu vhahulwane vhane vha wanala kha tshaka dzothe, vha dovha vha vha na mishumo yo yaho nga u fhambana, zwi tshi ya nga lushaka lwonolwo. Vhalala minwaha yavho i thoma kha mahumi matanu na lithihi u ya phanda. *South African Concise Oxford Dictionary* (2007:809) i talutshedza mulala nga u rali “having lived for a long time, no longer young”.

Vhalala ndi vhathu vha ndeme kha lushaka, ngauri ndi hone hune ra guda na u wana mvelele yashu hone. Izwi zwi bviselwa khagala nga Mbiti (1987:158) a tshi ri :

In a traditional African setting, the elderly were perceived to be imbued with wisdom, which the younger generation lacks. In the performing of rituals, for instance, it is the elderly who take charge.

Mushumo wa vhalala ndi wa ndeme ngauri u wana vhalala vho fara miḁi, na u dovha u ita uri muḁani hu vhe na tshirunzi nga ngeletshedzo dzine vha ri nea dzone sa lushaka.

Mvelele ndi zwithu zwine ra fanela u ḁivha sa lushaka, uri ri kone u ḁivha vhubvo hashu.

Ngauralo, ngudo ino i do sedzulusa mushumo wa vhalala na zwine ra guda kha theminolodzhi ya muṭa na uri vhuimo na vhuḍifhinduleli ha vhalala muṭani ndi vhufhio.

1.2 Thaidzo ya ṭhoḍisiso

Iyi ndima i do bvisela khagala thaidzo ya ṭhoḍisiso iyi. Thaidzo ya ṭhoḍisiso iyi i ṭoḍa u tandulula uri 'naa vhalala vha mashaka a malofha vha tshe na mushumo zwi tshi ḍa kha u tandulula thaidzo muṭani?'

Ri tshi sedza vhutshiloni, hu dzhiiwa u nga vhalala a vha na mushumo, vhalala a vha tsha dzhiiwa sa tshithu. Musi vhathu vha tshi amba mafhungo a vha vhuyi vha londa uri vha hone lune vha vhuya vha swika na kha thandululo dzavho vha songo vha kwama. Maumela (1983:32) u sumbedza izwi zwa u sa dzhiela vhalala nzhele musi vhathu vha tshi amba mafhungo avho, na u swika kha thandululo dzavho nga u rali:

Mukandangalwo u vhone mme na vhahulwane vha lushaka vha sa pfani na uri a male Zodwa, a mbo ḍi tou ḍimalela ene muṇe.

Vhalala vha dzhielwa fhasi ngauri hu pfi a vha koni u vhalala nahone a vho ngo funzwa. Vhalala vhanzhi a vha koni tshikhuwa. Vhathu vha musalauno vha vhone uri vhathu vhane vha nga vha thusa kha zwithu zwavho vha fanela u vha vha tshi kona tshikhuwa ngauri vha shumisa tshikhuwa musi vha tshi amba

mafhungo avho na u tandulula thaidzo dzavho. A vha vhoni hu na zwine vhalala vha nga vha thusa ngazwo, zwa ita uri vha sa vhone ndeme ya mushumo wa vhalala na vhushaka ha malofha. U dzhielwa fhasi ha vhalala zwo sumbedzwa nga Cook na Okenimpe (1983:27) vha tshi ri :

The exceptional speed with which changes has gone to Africa in the twentieth century has brought sharp contrast between life and assumptions, especially as manifested in the clash between ancestral and modern ways of living, and between religion and Christianity.

Zwauri vhalala a vha dzhielwi nzhele, zwi dovha zwa khwaṭhisedzwa nga Mukuya (1974:20) musi Tshiwela a tshi ri :

Nṅe a thi funi u fhambana na vhone, fhedzi arali ri tshi amba ri sa pfani, mafhungo a pfi a tshimbila nga afho hune vhone vha funa ngaho, zwi tou nga a hu nga ḍo vha na iṅwe ṅdila. Fhedzi-ha, kha ri vhone hafha, haya mafhungo a u amba nga ha u fa na one ha pfali. Hu ḍivha nnyi uri hu ḍo thoma nnyi?

Nahone liṅwe fhungo kheli : Hu ḍivha nnyi uri uyu musadzi ene u ḍo beba mutukana? Arali zwa ḍi nga zwa Esitere? Vha ḍo dovha vha yo ṭoda muṅwe hafhu? Vha fanela u ralo u swika ri tshi wana ene-ene. Liṅwe hafhu, ṅe ndi thitshere hezwi ndi fhano, nga sia liṅwe ndo no vha mutendi, zwino a zwi tsha konadzea uri ndi ite zwa vhasadzi vha si na tshivhalo.

Izwi zwi tou ri sumbedza tshoṭhe uri nga ngoho vhathu vho funzwaho na hone vha dovha vha vha vhatendi, a vha na tshifhinga tsha u thetshelesa ngeletshedzo dza vhalala. Ngauri zwoṭhe zwine vhalala vha elekenya khavho zwi

vha zwi zwithu zwi si na mushumo. Vhathu vha musalauno vha vhona zwine vha elekanya vhone vhaṅe zwi zwone zwa ndeme ngeno tshinwe tshifhinga vha sa vhoni masiandoitwa a u sa thetshesela ngeletshedzo dzi bvaho kha vhalala, nga maanda vhalala vha vhushaka ha malofha.

Vhalala ndi vhathu vhane vhunzhi havho vha vha vhathu vha sa athu u endela mashangoḍavha na u sa funzea lwa u tou ya tshikoloni, nga zwenezwo vha dzhiiwa vhe vhathu vha sa ḍivhiho nga ha vhutshilo.

Ṫhoḍisiso iyi i ḍo sedza kha theminolodzhi i tevhelaho ya muṭa :

1.2 (a) Makhadzi

Makhadzi ndi khaladzi a khotsi au. *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners* (2005:78) i ṭalutshedza Makhadzi nga u rali “sister of your father.” Ndi muthu wa ndeme kha lushaka lwa Vhavenda. Makhadzi u tea u vha hone muṭani wa khaladzi awe musi hu tshi phasiwa. Makhadzi ndi ene a no phaselela vhana vha khaladzi awe. Zwenezwo, arali a sa ṭhonifhiwa kana a nyadziwa, hu na lutendo lwa uri zwithu a zwi tshimbili zwavhuḍi muṭani. Makhadzi ndi wa ndeme vhunga a tshi tandulula thaidzo, a dovha a dzumba zwiphiri zwa muṭani wa khaladzi awe. Netshivhuyu (1989:34) u sumbedza izwi musi vhomakhadzi vha tshi ri :

Mazwale, hafhu u nyadza zwithu a zwi iti. Havha muthu vha tshi vhona vhe hafha ndi malapule kha ḥowa dza vhasadzi.

Ngudo iyi i do sengulusa ndeme ya makhadzi kha vhutshilo ha Tshivenda. Nyombedzelo i do vha kha zwivhuya na zwithithisi zwa makhadzi mutani.

1.2 (b) Malume

Malume ndi khaladzi a mme au. *The New Choice English Dictionary* (1999:352) i talutshedza malume nga u rali “brother of one’s mother”. Malume ndi muthu wa ndeme nga maanda kha mvelele ya Tshivenda. Arali mutani wa khaladzi awe zwi sa tshimbili kana vhana vha tshi wela tshivhasoni, malume u a thusa nga u tungela vhana vha khaladzi awe, malume u shuma sa khotsi mutani; tsumbo : Arali munna wa khaladzi a lovha, vhaduhulu vha undwa nga malume. Na henefha, ngudo i do ombedzela zwivhuya na zwithithisi zwa malume mutani.

1.2 (c) Muzwala

Muzwala ndi nwana wa malume kana wa makhadzi au. *The New English Dictionary* (1999:75) i talutshedza muzwala nga u rali, “the son or daughter of an uncle or aunt.” Kha lushaka lwa Vhavenda muzwala ndi muthu wa ndeme. Muzwala wa mutannga u dowela muzwala wa musidzana lune vha nga fhedza vha tshi malana. Ho vha hu tshi itelwa uri a sa male mutsinda, a no do disa vhaloi mutani kana dzipfudzungule. Mashudu mavhuya mvelele ya Tshivenda yo vha i tshi tutuwedza uri muzwala na muzwala vha malane vha fhathe muqi vhothe. Muzwala u andisa lushaka. Ngudo ino i do sengulusa uri izwi zwi kha di vha zwa ndeme musalauno naa.

1.2 (d) Mukalaha

Mukalaha ndi muthu muhulwane wa kale wa munna. *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners* (2005:986) yone i ṭalutshedza mukalaha sa : “Someone who has a lot of knowledge and experience because they have been doing something for a long time.” Mukalaha muṭani u thusa nga u tandulula mafhungo o no kundaho kha vhaṭuku. Mukalaha u eletshedza maitele avhuḍi a kutshilele na u dovha hafhu a vha muthu ane a lamula nndwa arali yo vuwa muṭani. Tshenzhemo ya vhutshilo i ita uri mukalaha a vhe muthu a no ṭhonifhiwa muṭani. Mukalaha u tsireledza vhomazwale uri muṭa u sa kwashee nga ngeletsho dzi no fhaṭa. Makuya (1974:2) u sumbedza ndeme ya vhakalaha kha vhutshilo musi ri tshi wana mukalaha a tshi ri :

Na n̄e ndo vha ndo no ḍi elekanya l̄eneḷo. Ri nga si litshe muḍi u tshi fhalala ri tshe hone. N̄e ndi ri kha hu wanale muzwala wawe a vhuye fhanoyani a bikele mukegulu na mukalaha.

1.2 (e) Vhomakhulu

Vhomakhulu ndi vhuimo vhu no fhiwa vhabebi vha musidzana nga munna wawe, hu si nga vhuhulwane, hu tshi ṭhonifhiwa mushumo wavho. *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners* (2005:738) i ṭalutshedza vhomakhulu nga u rali “Someone you are related to by marriage, especially the father or mother of your husband or wife.” Vhomakhulu ndi vhathu vha ndeme vhane vha tea u dzhielwa nṭha kha lushaka. Vhomakhulu vha beba musadzi a no malwa a vhumba

lushaka. Vhomakhulu vha gagadela lushaka, vha na nqivho na nzulele ya zwithu muṭani. Vha ṭhonifhiwa vha dovha vha vha na tshirunzi.

1.2 (f) Mazwale

Mazwale ndi mme a munna wau. Mazwale u a dovha a vha musadzi wa ṛwana wau. *South African Concise Oxford Dictionary* (2007:758) “the mother of one’s husband”. Mazwale ndi muthu wa ndeme kha lushaka lwa Vhaventḁa ngauri mazwale u dzula na mazwale. *South African Concise Oxford Dictionary* (2007:296) i mu ṭalutshedza nga u rali “the wife of one’s son.” Mazwale wa mukegulu hezwi o dzula hafha muṭani, mushumo wawe muhulwane ndi u thivhela nndwa vhukati ha mazwale na ṛwana wawe. Mazwale wa mukegulu u fanela u lamula nndwa tshifhinga tshoṭhe muṭani. Zwenezwo mazwale wa mukegulu ndi wa ndeme muṭani, ngauri u ṭhonifhiwa hawe zwi ita uri muṭani hu vhe na mulalo. Mazwale wa mukegulu u dovha a thusa nga u lela vhaḁuhulu a tshi vha funza maitete one-one a kutshilele, ngauri musi vhana vha tshi lelwa nga tshixele tshii no badelwa, a tshi na mushumo na uri vhana vha aluwa vha tshi funzwa mini, tshavho ndi u ṭoda tshede. Zwenezwo mazwale wa mukegulu ndi wa ndeme muṭani, uri hu vhe na tshirunzi zwa dovha zwa ita uri vhana vha aluwe vha si maveṭeṭe na hone vha aluwe vha tshi ḁivha vhubvo havho sa Vhaventḁa. Ngudo ino i ḁo sedza uri naa mazwale vha kha ḁi vha na mushumo ano maḁuvha naa.

1.2 (g) Khotsimuhulu

Khotsimuhulu ndi mukomana wa munna wau kana mukomana wa khotsi au, *South African Concise Oxford Dictionary* (2007:144) “the brother of one’s husband.” Khotsimuhulu ndi muthu wa ndeme kha lushaka lwa Vhavanḁa Khotsimuhulu u lulamisa mafhungo musi a sa tshimbili zwavhuḁi muḁani wa murathu wawe. Arali yo fhiritshela muḁani hu sa tandwi ḁi no fukwa, khotsimuhulu u ima vhukati a lwa u tandulula ḁo dandetande na phusuphusu muḁani.

U dovha a thusa u alusa vhana vha murathu arali o ḁiwa nga shango na musi o ri siya. U ita uri muḁani hu vhe na zwḁiwa. Khotsimuhulu u a dovha a dzhia musadzi wa murathu arali murathu a sa tsha tshila a beba nae vhana, u thivhela vhuḁa ha dzikhangamutupo. Ngudo iyi i ḁo sedza ndeme ya khotsimuhulu musalauno. Na zwa uri u kha ḁi dzhielwa nḁha sa kale naa.

1.2 (h) Nḁḁila

Nḁḁila ndi muthu muhulwane ane a shumiswa u tshimbidza mafhungo a lumalo kha miḁa mivhili. *South African Concise Oxford Dictionary* (2007:494) i mu ḁalutshedza nga u rali “an intermediary or negotiator”. Nḁḁila ndi muthu wa ndeme kha lushaka lwa Vhavanḁa ngauri musi mafhungo a si tsha ita muḁani u a rumiwa a ya ha vhomakhulu u dzudzanya mafhungo. Arali zwi tshi tewa u pfi musadzi a thome a yo laiwa hayani hawe, zwo vha zwi tshi itwa nga mulayo. Nḁḁila o vha a tshi rumiwa, zwa ita uri vha sa luḁane nga uri huḁwe o vha a tshi

ita uri mafhungo a fhele nga mulalo, zwithu zwa dovha zwa tshimbila zwavhuḁi muḁani. Ngudo iyi i ḁo sedza uri naa Nḁḁḁila u kha ḁi shumiswa naa, na u sedza uri arali ngangoho a sa tsha shumiswa masiandoitwa a hone ndi afhio musalauno.

1.3 Ndivho ya iyi ngudo

Ndivho ya iyi ngudo ndi u sengulusa mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivendḁa zwo livhanywa na theminoḁodzhi ya vhushaka ha malofha. U swikelela ndivho iyi, hu ḁo ombedzelwa mbudziso hedzi :

- Ndeme ya vhalala musalauno ndi ifhio?
- Zwivhuya na zwithithisi zwa vhalala muḁani ndi zwifhio?

1.4 Zwiitisi zwa Ṱhoḁisiso

Ngudo ya lushaka ulu a i ngo anda kha Tshivendḁa. Vhaswa vha khou aluwa vha sa ḁivhi zwine vhalala vha nga vha thusa ngazwo. Zwenezwo, ndi zwa ndeme u vha na ngudo iyi uri vhuḁali ho lalaho kha vhalala vhu si ngalangale.

1.5 Ndeme ya Ṱhoḁisiso

Heyi ngudo i ḁo sumbedza vhuhulu ha mushumo wa vhalala na vhuhulu ha luambo lwa Tshivendḁa. Muthu a sa ḁivhiho mvelele yawe o xela nahone u ḁala tshau ndi u laḁa. Ṱhoḁisiso iyi i ḁo dovha ya thusa vhoradzipfunzo vhane vha ḁo ita Ṱhoḁisiso nga ha zwi elanaho na Ṱhoḁo iyi.

1.6 Zwine thodisiso iyi ya do sedza na u zwi swikelela

Thodisiso iyi i do sedza kha mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivenda zwo livhanywa na theminolodzhi ya muṭa i tevhelaho: malume, makhadzi, muzwala, mukalaha, vhomakhulu, mazwale, khotsimuhulu, nendila na vhaṅwe.

1.7 Ngona ya Thodisiso

Ndila ya thodisiso i katela maitete a u kuvhanganya na u sengulusa mafhungo ane a do shumiswa u swikelela ndivho ya ngudo iyi. Hu do shumiswa ngona ya khwalithethivi.

1.7.1. Ngona ya khwalithethivi

Thodisiso iyi i do shumisa ngona ya khwalithethivi. Musi Denzin na Lincoln (1995:2) vha tshi amba nga ha ngona ya khwalithethivi vha ri :

Qualitative research is a multi-perspective research using different qualitative technique and data collection method to social interaction, aimed to describing, making sense of interpreting or reconstructing this interaction in terms of meaning that the participants attach to it.

Ngeno Hammersley (1992:45) a tshi amba nga ngona ya khwalithethivi a tshi tou ri :

Qualitative data are reliable because they document the word from the point of view of the people studied, rather than presenting it from the perspective of the research.

Heyi ngona i ḁo shumiswa u itela uri ṭhoḁisiso iyi i vhe na vhudzivha kha u ḁo kona u swikelela mawanwa a ṭhoḁisiso iyi nga nḁila yavhuḁi.

KHETHEKANYO YA DZINDIMA

Ndima ya u thoma i amba nga ha zwine ngudo ino ya ḁo sedza zwone.

Ndima ya vhuvhili i amba nga ha tsenguluso ya ḁitheretsha. Hu ḁo sedzwa vhaṅwali na dzidesithesheni dzo fhambanaho.

Ndima ya vhuraru i sengulusa ndeme ya vhushaka vhu ḁiswaho nga vhafumakadzi.

Ndima ya vhuṅa i amba nga ha ndeme ya vhushaka vhu ḁiswaho nga vhanna.

Ndima ya vhuṭanu ndi magumo na themendelo.

MAGUMO

Musi ro sedza mushumo uyu zwi khagala uri ṭhoḁisiso ya mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivenda i a ṭodea.

NDIMA YA VHUVHILI

TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MARANGAPHANDA

Kha ndima iyi hu do sedzwa tsenguluso ya literetsha ho sedzwa zwinwe zwo nwaliwaho nga vhanwe vhanwali zwi no elana na mushumo wa vhalala.

2.2 VAN WARMELO (1948)

Vhalala vha thusa kha uri musi muthu a tshi mala a sa male shaka ngauri vha vha vhe dzikhaladzi kana vharathu. Ndi ngazwo Van Warmelo (1948:38) a tshi ri “Nwana wa khotsimunene kana wa khotsimuhulu e musidzana ndi khaladzi, e mutukana ndi murathu kana mukomana.” Hafha hu vha hu tshi shaviwa uri vhana vhane vha do bebwa vha do vha madanana na zwi hole na zwinwe-vho. Vhe vha si thetshesele ngeletshedzo dza vhalala vha fhedza nga u welwa nga zwo bulwaho afho ntha zwa sumba ndeme yazwo.

Van Warmelo (1948) u ri vhalala vho vha vha tshi eletshedza uri muthu ane a nga maliwa a nga vha muzwala. Van Warmelo (1948:28) u khwathisa izwi musi a tshi ri :

Nga mulayo wa Tshivenda tsha kale, muthu u fanela uri a male vhazwala, vhana vha malume awe khaladzi ya mme, na

zwizwala zwilane, vhana vha vhana vha malume, na vhana vhothe vha lushakani lwa malume, vhane vho-khotsi vha tshi ambiwa nga mme a muthu vha pfi ndi dzikhaladzi, kana vhana vha khaladzi.

Musi ro sedza mañwalwa a Van Warmelo (1948), zwi khagala uri zwo vha zwi tshi thusa u tandulula thaidzo mutani, ngauri naho ha vuwa khakhathi makhadzi vha dzhenelela zwi thusa uri hu vhe na mulalo na u thivhela u shuluwa ha malofha.

Ri tshi sedza hothe Van Warmelo (1948) u sumbedza u ima na maitete othe a kumalele kwa Vhavenda nga u vhona vhuji hazwo. Ri wana uri vhalala vho vha vha tshi dzhenelela kha uri mutuka a wane musadzi, nahone musadzi wa hone a na thodea dzothe dzine vhalala vha funa dzone. Hezwi zwa ita uri mutani hu vhe na mulalo ngauri hunzhi hu vha ho sedzwa hune nwana uyo a bva hone, na uri vhabebi vhawe vho tou ita hani. Hezwi zwo vha zwi tshi ita uri mbingano dza kale dzi lalame.

U ya nga ha Van Warmelo (1948) a zwo ngo tea uri ri nyadze vhalala. Sa izwo mishumo ya vhalala i khagala.

2.3 MÖNNING (1967)

Mönnig (1967) u sumbedza uri vhalala vha na mushumo musu zwi tshi da kha polotiki ya u nanga muthu ane a tea u dzhena vuhosi. Vhalala ndi vhone vha no nanga khosi sa izwi vha vhone vha no divha maitete othe a no tea u tevhelwa hu

tshi dzhena vuhosi. Vha dovha vha nanga na musadzi wa khosi ane a ḡo beba khosi ya matshelo. Mönning (1967:256) u tikedza izwi musi a tshi ri:

A Mohumagadi is chosen by a chief in consultation with his councillors. She must be of royal blood and herself the daughter of a chief.

Zwa sumbedza uri u ya nga mvelele a si muḡwe na muḡwe we a vha a tshi tea u vha musadzi wa khosi, ho vha hu tshi tea u tevhelwa maitete o teaho uri hu vhe na musadzi wa khosi, nahone ane a ḡo beba khosi. U sumbedza phambano ya musadzi wa dzekiso kha vhaḡwe vhasadzi zwavho ri pfa Mönning (1967:259) a tshi ri :

The son of this tribal wife, who will be the heir and future chief, is thus a son of a the tribe and not any of the royal dynasty.

Hezwi zwoḡhe zwi sumbedza vhuhulu ha mvelele.

2.4 MBITI (1987)

Mbiti (1987) u sumbedza ndeme ya u ḡhonifha vhalala ngauri u ri vhalala vha fariwe zwavhuḡi ngauri khavho havha vhathu ri vha wana vha na nḡivho na vhuḡali vhunzhi vhune lushaka lu nga kona u tshila nga u tevhela zwine vha amba. Musi Mbiti (1987:178) a tshi isa phanḡa u sumbedza u ri :

In all African families, there is a hierarchy based on age and degree of kinship. The oldest have a higher status than the youngest.

Izwi zwa tou khwaṭhisedza ndeme ya vhalala muṭani nga mulandu wa tshenzhemo ine vha vha nayo muṭani. Musi ho tevhedzwa izwi, ri wana muṭa u tshi kona u tshila u na mulalo na dakalo.

Mbiti u sumbedza vhalala vha vhone vhomuladzashango. Vha a dovha vha funza na u dededza vhana uri vha ḍivhe mvelele kana u kona u tandulula mafhungo afhio na afhio. Hezwi zwa ri sumbedza ndeme ya u vha ṭhonifha na u vha hulisa.

2.5 MAFELA (1993)

Mafela musi a tshi khou sengulusa bugu ya *Elelwani*, Maumela (1954), u sumbedza mbingano tshi tshithu tshine tsha vha vhukati ha munna na musadzi. U dovha a sumbedza u pfesesa ha Elelwani uri a swike hune a fhiwa munna ngeno ene a songo tou nanga wawe. Mafela (1993:35) u sumbedza hezwi musa a tshi ri :

Besides telling her parents that she does not love Ratshihule, her determination not to become Ratshihule's wife is seen when she tells her parents that they must be careful in squandering the marriage proceeds paid towards her.

Mafela (1993), u sumbedza u sasaladza aya maitete a u nangela musidzana munna ane a sa mu fune. Kha bugu iyi Mafela u sumbedza u tendelana na maitete a tshikhuwa a u ḍinangela munna. Mafela (1983:36) o ṅwala zwi tevhelaho u khwaṭhisedza izwi "at the end of the narrative, the young generation has won, i.e. the Western Culture, and the old have lost, i.e. the African Culture."

Mafela (1993), u khwaṭhisedza uri vhabebi vha litshe vhana vha ḡinangele vhafunwa vhavho. U vhona maitete a tshikhuwa a u mala a one avhuḡi hu sa tevhelwi maitete a vhalala a u nangela ṅwana munna.

2.6 RASELEKOANE (1991)

Kha tsenguluso ya nganea ya *Asi ene*, Madima (1955), Raselekoane (1991) u sumbedza zwine mvelele ya ita musi Maluṭa a tshi tevhedza maitete oṭhe a kumalele, fhedzi musi Maluṭa o no wana Adziambei, u sumbedza uri mvelele i a tenda zwa vhasadzi vhavhili. Raselekoane u sumbedza u pfesesa mvelele ya Tshivenda na maitete a kuṭahiselwe kwa Adziambei. Hone-ha, Raselekoane u dzhia aya a si mafhungo avhuḡi, ngauri Adziambei u ṭuwa vuhadzi a songo malwa, nahone a songo bviselwa ṭhodea dzo fanelaho dza musadzi a tshi malwa u ya nga Tshivenda.

Fhedzi kha mafhungo a kumalelwe kwa Muhanelwa u wana o tshimbila zwavhuḡi, ngauri maitete oṭhe a kumalele o vha o tevhedzwa, na mvelele yo tevhelwa. U vha hone ha vhaselwa, zwi sumba mvelele yo tevhedzwa na vhalala vho takala.

Raselekoane u sumbedza uri musi muṭhannga a tshi mala musidzana, vha vha vho sedza hune musidzana a bva hone na uri vha hawe vha tshila hani. Vhalala vha shuma u thivhela ṭhalano ngauri vha nanga ṅwana a na mikhwa. Vha dovha

vha thusa uri muthu a songo sokou mala phunzhavhunzha. Vhalala vha eletshedza zwo nakaho kha muṭa, uri muṭani hu vhe na tshirunzi.

2.7 MATHYE (2003)

Mathye (2003) u sumbedza uri u ya nga mvelele ya Xitsonga vhatu vhahulwane ndi vhone vha no badela lumalo kha musadzi we ene muṅe munna a nanga. U dovha a sumbedza uri mafhungo a mbingano na one o vha a tshi itwa nga vhalala, hu na vhabebi, vhomalume na vhoṭhe mashaka a tsini-tsini. Mathye (2003:3) u ri “When a young woman is asked for a matrimony the matter is jointly deliberated upon by parents, uncles and other blood relatives on both sides.” Hezwi zwi sumbedza ndeme ya mashaka a malofha na ndeme ya vhatu vhahulwane kha lushaka.

Mathye u dovha a sumbedza mvelele na zwine ya tevhedziswa zwone nga murahu ha musi munna o lovha. Mathye (2003:4) u ri :

When her husband dies in order to look after her, this woman is taken over by the deceased’s younger brother through the custom of levirate. He is entitled to have sex with her in order to raise a family on behalf of his brother. In this way the levirate custom is significant because it provides for widows and orphans. It also strengthen the relationship between the nuclear family and the extended families.

Mathye u tenda kha mafhungo a mvelele na u i hulisa nga u tevhedza zwothe zwine vhalala na mvelele ya toda musu zwi tshi da kha mafhungo a muta, mbingano na nga murahu ha lufu.

2.8 FRANK IN JONES, et al (1987)

Frank (1987) u sumbedza uri vhafumakadzi naho vha si na vhana vha a kona u diimisa naho vha songo tevhelela mvelele ya uri musadzi u tea u malwa a dzula vhuhadzi. Izwi ri zwi vhona musu muhwali uyu a tshi ri :

Her's is not, as in the case with other heroines to be considered, a willed or chosen freedom. But gradually she begins to use and even enjoy it. She survives, as she reports to Aïssatou. She learns how to do all shopping by herself, to pay the electricity and water bills, to replace locks and latches to deal with the plumber, all the while keeping up with her job as a teacher and the needs and demands of her twelve children (Frank, 1987:19)

Izwi zwi sumba uri vhafumakadzi vha a kona u ima nga vhothe vha ita zwithu zwavho naho vha songo tevhedza mvelele ya u malwa vha di tshila vha tshi ya phanda na vhutshilo. Vha kona u ditundela na u dishavhedza vha di vha na vhana, ngeno vha songo vhuya vha malwa. Zwa sumbedza uri maitete a u malwa, ha tou vha na ndeme, ngauri muthu u di kona u tshila a dikona ngeno a songo malwa. Maitete a u malwa a vho nga ndi maitete a vhalala, ngauri vhaswa a vha na mushumo nao.

2.9 EVANS IN JONES, et al (1987)

Evans (1987) u sumbedza u tambudzwa ha vhafumakadzi na u sa dzhielwa nṯha musu ri tshi sedza vhafumakadzi vhane vha pfi Waringa na Wanja. Avha vha tambudzwa lwa vhudzekani u thoma vha tshe tshikoloni. Na musu hu tshi swikwa kha zwa mushumo, vha tambudzwa lwa vhudzekani nga vhatholi na hoṯhe hune vha tshimbila. Waringa u sumbedza u vha muthu a konḍelelaho kha zwinzhi a tshi lingedza u ya phanḍa, fhedzi hoṯhe hune a ya u ḍi vha tshiṯhavhelo tsha zwa vhudzekani. U tambudzwa ha avha vhafumakadzi hu vhone afha fhasi :

We who work as clerks, copy typists and secretaries, which side are we on? We who type and take dictation from Boss Kohara and his kind, whose side are we on in this dance? Are we on the side of the workers, or on the side of the rich? Who are we? Who are we? Waringa sees that in exchange for a miserable salary, female office workers must sacrifice their 'arms', 'brain', 'humanity' and 'thighs' to serve their bosses (Evans, 1987:132).

Izwi zwi vha khwaṯhisedzo ya u tambudzwa ha vhasadzi ngauri maitete a vhalala a kutshilele a si tsha tevhelwa, nga mvelele musadzi u dzula hayani a tshi ṯhogomela muṯa wawe. U vha muthu ane a lwa nga nungo dzawe dzoṯhe uri muṯani hu vhe na zwiliwa. U dovha a ṯwa a tshi londa mazwale na vhoṯhe vha lushaka. Fhedzi-ha ano maḍuvha zwithu zwo shanduka vhasadzi vha vuwa vha tshi siya miḍi vha tshi ya mberegoni. Ndi hone henefha hune mafhungo a thoma u tshinyala, wa vho wana vhasadzi vha tshi vho tambudzwa lwa vhudzekani nga vhatholi na vhanwe nga u sa tevhela maitete ashu a tshikale a u dzula muṯani vha lela vhana, ngeno munna a ene a no tea u shumela muṯa wawe. Uri

vhasadzi vha tsireledzee, ri tea u humela kha maitele ashu a tshikale a vhalala, ndi hone shango lashu li tshi do dzika la lala.

2.10 RABOTHATA (2005)

Rabothata (2005) u sumbedza uri mufumakadzi wa Muvenda ndi muthu ane tshawe ha vha u difhumulela naho hu na zwi no mu dina. Ha koni u amba mafhungo, ngauri a amba mafhungo sa tsumbo, a vhana vha vhuhadzi u vha a tshi khou khakha. U vha muthu ane tshawe u ya nga mvelele a tea u sokou fhumula kha zwothe, a sa ambi tshithu ngauri Tshivenda tshi ri : Vhuhadzi ndi nama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela. Tshinwe tshifhinga u balelwa na u vhudza mazwale kana makhadzi a tshi shavha u lutanya vhathu. Izwi zwi ita uri tshifhinga tshothe a dzule o sokou tungufhala ngauri u vha a tshi tevhedza mvelele ya uri zwa vhuhadzi a zwi ambiwi, naho a tshi khou swurela.

Musi ri tshi vhala kha Rabothata (2005) i wana zwinzhi nga ha mufumakadzi wa Muvenda. Mufumakadzi hoyu ndi muthu ane a kondelela zwothe zwi no itwa vhuhadzi, ngauri u ya nga ha Vhavana hu na maambe o teaho u shumiswa. Musi muthu a tshi amba mafhungo, a si mafhungo othe othe a no sokou ambiwa. Zwenezwo mufumakadzi wa Muvenda uri a ambe mafhungo o vha a tshi tou zwi kona nga u tou imba. Ndi ngazwo Rabothata (2005:76) a tshi ri :

Women in their speech community prefer to speak indirectly while addressing delicate topics or as a way of avoiding children, husbands and in-laws from understanding the discussion when it comes to singing, they form a speech communication.

Rabothata (2005) u sumbedza uri musi musadzi wa Muvenda o neta o vha tshi kona u bula mafhungo awe nga u tou imba. Ri pfa Rabothata (2005:77) a tshi ri “Female songs can be said to fall under the context of utterance because they are sung during particular situations and for particular purposes”.

Hezwi zwi sumbedza uri mufumakadzi ndi muthu we a vha a tshi tambula u bva kale. He a swika he a vha a sa tsha kona, o vha a tshi sedza mvelele, a vhidza Vhomakhadzi kana Vhokhotsimuhulu, huñwe o vha a tshi rulea ngauri vhalala vho vha vha tshi ita mushumo wavho.

Fhedzi hunzhi he a tama u tandulula thaidzo nga ene muñe o vha a tshi fhedza a tshi balelwa. Tsho salaho ho vha hu u sokou sima luimbo lu si na mubvumeli ngeno zwo mu ambarela sa sila muvhilini wawe.

TSENGULUSO YA ZWIVHUMBI (COMPONENTIAL ANALYSIS)

Tsenguluso ya zwivhumbi i țalutshedzwa nga ndila hei :

Componential analysis refers to a system whereby meanings of words (lexemes) are analysed taking into account the aspects that are common or distinct (amongst them) In other words, the meaning of a lexeme is divided into a number of components. Madadzhe (2002:1)

Tsenguluso ya zwivhumbi ndi ya ndeme kha țhođisiso iyi vhunga i tshi kwama nga maandã vhushaka vhukati ha vhathu. Ndi ngazwo zwo fanela uri i țalutshedzwe kha ndima iyi.

	[Tshinna]	[Muhulwane]
1. Mutukana	+	-
Ñwana	±	-
Muhulwane	±	+
Muthu	±	±

2. Madzina a vhushaka

	Tshinna	Tshifumakadzi	Ntha	Fhasi	Thwii
Khotsi	+	-	+	-	+
Mme	-	+	+	-	+
Malume	+	-	+	-	-
Makhadzi	-	+	+	-	-
Khaladzi	±	±	-	-	+
Murathu	±	±	±	-	+
Ñwana wa mutukana	+	-	-	-	-
Ñwana wa musidzana	-	+	-	+	-
Muḏuhulu wa mutukana	+	-	-	+	-
Muḏuhulu wa musidzani	-	+	-	+	-
Muzwala	±	±	-	-	-

3.

	MBEU	MURAFHO
Mme	F	+1
Malume	M	+1
Makhadzi	F	+1
Khaladzi	M/F	0
Murathu	M/F	0
Ñwana wa mutukana	M	-1
Ñwana wa musidzana	F	-1
Muḍuhulu wa mutukana	M	-2
Muḍuhulu wa musidzana	F	-2
Muzwala	M/F	0

4. Ṭhalutshedzo ya vhushaka

[G + 4] 1- Mukhulukukukuku

[G + 3] 2- Makhulukuku

[G + 2] 3- Makhulutshinna

Makhulutshisadzi

[G + 1] 4- Khotsi

Mme

[G 0] 5 Nḡe

[G-1] Ṇwana wa mutukana

6 Ṇwana wa musidzana

[G – 2] 7. Muḡuhulu

[G - 3] 8. Muḡuhulu-ḡuhulu wa mutukana kana wa musidzana.

MAGUMO

Vhañwali vho fhambanaho vho sumbedza ndeme ya mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivenḡa. Vho dovha hafhu vha sumbedza na masiandoitwa a u sa tevhela mvelele. Mañwalwa oḡhe o kona u ri sumbedza nḡila ine ra nga fara uri ri kone u lalama sa lushaka.

Kha ndima i tevhelaho ya vhuraru hu ḡo sedzwa ndeme ya vhushaka vhu ḡiswaho nga vhafumakadzi.

NDIMA YA VHURARU

NDEME YA VHUSHAKA VHU ǀISWAHO NGA VHAFUMAKADZI

3.1 MARANGAPHANᄁA

Ndivho ya ndima yo fhelaho ho vha u sedza vhasengulusi vho fhambanaho. Ho sumbedzwa zwivhuya na zwivhi zwa u sa tevhela mvelele na uri ano maᄁuvha ndi afhio masiandoitwa a u sa tevhela mvelele na u shumisa vhushaka ha malofha u tandulula thaidzo.

Ndima ino i sedza kha ndeme ya vhushaka vhu ǀiswaho nga vhafumakadzi. Hu ᄁo shumiswa theminolodzhi ya vhafumakadzi yo fhambanaho u kona u vhona ndeme ya vhushaka uvhu kha mvelele ya Tshivendᄁa. Hu ᄁo sedzwa zwine vha ita na u bveledza kha lushaka na uri mishumo yavho ndi ifhio kha lushaka.

3.2 MUSIDZANA

U ya nga ha *South African Concise Oxford Dictionary* (2002:487) musidzana ndi “female child”, ndi nᄁwana wa musidzana ane a vha muthu a sa athu vha musadzi.

Musidzana : Kiᄁasi 1(mu-) muthu + sadzi + -ana

= Muthu wa musadzi muṭuku

= Musidzana

Ŋwana wa musidzana ndi ene ŋwana a no shumesa muṭani. Musidzana u vuwa nga matsheloni-tsheleni a swiela miṭa u swika khoroni. Ŋwana wa musidzana u shula muḍi woṭhe wa dzula wo naka. U vha ene a kuvhelaho muḍi woṭhe zwiambaro. Musidzana u dovha hafhu a reḍa khuni dza u bikela muḍi wa hawe.

Ŋwana wa Musidzana o vha tshi tea u ya musevhethoni u bva afho a ya vhushani, tshikandani na dombani. Hoṭhe afha ho vha hu tshi khou itwa ndugiselo dza uri a vhe musadzisadzi o wanaho ndayo yoṭhe yo fanelaho musidzana wa Muvenda.

Musidzana o vha a tshi vha e muthu wa mikhwa na ṭhonifho. O vha a tshi ṭwa hayani a tshi rumiwa u ita mishumo yoṭhe-yoṭhe. Musidzana u lela vhana a guda na u vha ṭanzwa, u itela uri musi a tshi ḍo vha musadzi a sa vhe na thaidzo, ngauri mushumo u vha a tshi vho u kona.

Muthu uyu u vha hawe tshipiḍa tsha muṭa, zwo vha zwi tshi thusa muṭa ngauri zwo vha zwi tshi amba lupfumo kha muṭa, lu ngaho sa kholomo vhunga o vha a tshi malwa nga kholomo dza malo, zwa ita uri muṭa u ḍihudze nga u vha na vhasidzana muṭani.

Nwana wa musidzana o vha a sa iti zwine a funa, o vha a tshi ita zwine vhabebi vhawe vha funa zwone. Vhabebi vha musidzana ndi vhone vhe vha vha vha tshi mu nangela vhuhadzi. Vhabebi vho vha vha tshi dzudzanya zwothe ene a vha o tou salelwa nga u ya vhuhadzi. Naho a sa funi, o vha a tshi kombetshedzwa a vhuya a tenda. Tshinwe tshifhinga o vha a tshi maliswa a tshe lushie kana zwiwa zwa u maliswa tshikunwe a sa athu u bebwa.

Musidzana tshinwe tshifhinga o vha a sa maliwi, vhabebi vhawe vha tshi ri ndi ene makhadzi wa muta wa u rerela zwidzimu. Arali musidzana uyo a mangala o funa muthu, uyo munna o vha a tshi lovha, ngauri zwidzimu zwi do vha zwo sinyuwa.

U malwa hawe zwo vha zwi tshi amba u alusa lushaka. Musidzana o vha a tshi takalelwa nga mme ngauri vho vha vha tshi divha uri vho wana murathu wa u vha thusa. Nwana uyu zwo vha zwi tshi divhiwa uri musi e hone mme awe vha tshi lwala ndi ene ane a do vha tanzwa musi izwo vha sa tsha kona tshithu.

Vhasidzana vha ano maduvha vho fhambana na vha kale, vhe vha vha vha tshi twa hayani, vha tshi shuma mishumo yothe ya mutani na u thetshesela vhabebi na u ita zwothe zwine vhabebi vha amba zwone. Vhasidzana vha ano maduvha ndi vha tshikolo, a vha na tshifhinga tsha u twa vho dzula vha tshi pfa ndayo dza lushaka lwavho. A vha tsha ya musevhethoni, vhushani, na dombani.

Vhasidzana vha ano maḁuvha vha shumisa tshikhuwa, a vha tendi u nangelwa munna, vha tou nanga ane vha funa vhone vhaḁe. Vhasidzana vha ano maḁuvha vho fhambana na vha kale ngauri vhone a vha tsha ḁisa lupfumo muḁani, ngauri vha mbo ḁi khakha vha ya vha dzula vhuhadzi vha songo malwa.

Vho dovha hafhu vha fhambana na vha kale vhe vha vha vha tshi malelwa u beba na u ḁhogomela muḁa fhedzi. Vha ano maḁuvha musi vho malwa a vha thusi vha vhuhadzi nga tshithu ngauri vha yo dzula makhuwani kana lokhesheni na munna, vha ita zwavho zwa tshikhuwa. Ano maḁuvha a hu tsha malwa vhasidzana fhedzi, hu malwa na vhanna.

Vhasidzana vha kale vho vha vha tshi konḁelela vhuhadzi, fhedzi vhasidzana vha ano maḁuvha a vha konḁeleli. Vha kale arali vho lwa na munna vho vha vha tshi vhudza vhahulwane vha dzudzanya mafhungo, fhedzi vha ano maḁuvha vha a fhambana nazwo vha ri vha na tshelede lune a vha luvheleli vhuhadzi. Zwiḁaluli zwa vhasidzana vha musalauḁa na vha musalauno zwi nga sumbedzwa kha thebulu nga ḁila i tevhelaho :

	Vhasidzana vha musalauḁa	Vhasidzana vha musalauno
a) Pfunzo	-	+
b) Mbingano	+	-
c) Mikhwa	+	-
d) U shumela tshelede	-	+
e) Zwikolo zwa sialala	+	-
f) Mbebo	+	-
g) U malwa	+	-

h) U nangelwa munna	+	-
i) U t̄hogomela muṭa	+	-
j) U konḑelela vuhadzi	+	-

3.3. MME

U ya nga ha *South African Concise Oxford Dictionary* (2002:758) ipfi mme li t̄alutshedzwa nga u rali “A woman in relation to child or children to whom she has given birth”. Mme : Kiḑasi 1(mu-) muthu + mamisa.

= muthu a no mamisa

= mme

Mme ndi muthu a no mamisa, ndi muthu a no andisa lushaka. Mme zwi amba mme a vhathu. Mme ndi musadzi a sa fani na musadzi zwawe ngauri u ḑisa vhana shangoni. Ndi muthu wa u t̄hogomela vhana vhawe. U dovha hafhu a vha muthu a no pfela vhuṭungu mbebo yawe.

Muthu uyu u dovha hafhu a vha na mushumo wa uri vhana vhawe vha aluwe vha na tshirunzi na u vha na mikhwa. U t̄wa a tshi funza vhana vhawe matshilele a vhuḑi, u kona u t̄honifha vhanwe vhana na uri vhana vhawe vha sa vhe vha no ḑo shonisa kha lushaka musi vho no vha vhathu vhahulwane. Mme u funza n̄wana u bva a tshe muṭuku uri a vhe murangaphanḑa wa matshelo.

Vhomme vha sa layi vhana vhavho vha ita uri vhana vhavho vha vhe dzindeŋwa, vha aluwe vhe maḁabaḁaba, mahwarahwara na magevhenga. Uri ŋwana a vhe zwine a vha zwone, zwi thoma kha mme, na uri uyo ŋwana o aluswa nga ḁila ḁe.

Zwenezwo mushumo wa mme ndi wa ndeme. U u dzhiela fhasi, zwi nga ita uri ra sa vhe na vharangaphanḁa vha matshelo vhavhuḁi. U vha hone ha mme zwi fhaḁa vhushaka na vhumatshelo ha ŋwana.

Mushumo wa mme u thoma zwenezwiḁa ŋwana a tshe muḁuku, a tshi mu mamisa a tshi mu sumbedza lufuno, na u mu vhudza mafhungo avhuḁi, hezwo zwi ita uri ŋwana a aluwe o fhambana na ŋwana a si na mme.

U dovha hafhu a vha muthu a sa fheli mbilu kha mushumo wawe, ngauri mme u tea u zwi ḁivha uri a fhela mbilu kha mushumo wawe wa u alusa ŋwana, ndi hone mbebo yawe i tshi ḁo shashata. Mme u hwala zwoḁhe, zwi ḁifhaho na zwi vhavhaho, a tshi itela uri vhana vhawe vha kone u vha vharangaphanḁa vhavhuḁi vha matshelo.

Muḁwe mushumo wa mme ndi u mamisa ŋwana, ngauri ŋwana o mamaho ḁamu ḁa mme awe u vha o wana lufuno lwoḁhe lwa mme. Izwi zwa sumbedza ndeme ya u mamisa ngauri musi mme a tshi khou mamisa u vha a tshi khou fhaḁa vhushaka ho khwaḁhaho na ŋwana wawe. Zwenezwo ŋwana a songo

mamaho kha mme zwi a mu kondela u fhaṭa vhushaka havhuḡi na vhaṅwe vhana ngauri vhaṅwe vha vha vho zwi thoma vha tshe ḡamuni.

Mme u lavhelelwa uri a vhe muthu a no shumela vhana vhawe, tsumbo, u tea u vha bikela, u vha kuvhela, u vha londota na u vha laya zwa vhumatshelo havhuḡi. U dovha a vha ene a no ḡudisa vhana mishumo yoṭhe ya muṭani. Izwi zwi thusa uri vhana vha aluwe vha si vhabva vha aluwe vha tshi ḡivha mishumo yoṭhe ya muṭani.

Muṅwe mushumo wa mme ndi u vha tsumbo i tshilaho ya vhutshilo vhuvhuya sa izwi Vhavenda, vha tshi ri muri u vhavhaho u bva tsindeni. Izwi zwi ita uri mme a vhe muthu a no alusa vhana nga tsumbo ya vhutshilo hawe. Izwi zwo vha zwi tshi thusa uri naho vhana vha nga ita zwo khakheaho mme a kone u vha kaidza ngauri ene u vha tsumbo i tshilaho.

Ndeme ya mme muṭani ho vha u ṅea muṭa tshirunzi. Mme arali a siho muṭani, muṅwe na muṅwe u a kona u zwi vhona uri zwithu a zwi tshimbili nga ngona. Vhana vha ita zwine vha funa, vha vhuya nga tshifhinga tshine vha funa vha shaya mikhwa, a vha na muṭanzwi, muḡi a u na muṭhogomeli.

Ano maḡuvha ri dovha hafhu ra vha na mme ane a vha musadzi wa vhafunzi vha kereke. Ndi mme khathihi na khotsi a tshivhidzo. Zwenezwo sa izwi tshivhidzo tshi tshi tea u vha na khotsi tsha dovha tsha tea u vha na mme vhatu vha vha

vho wana muthu wa u vha thogomela, onoyo ndi mme. Hoyu u tou pfi mme nga vhuimo vhune a vha naho ngomu tshivhidzoni.

Mme u tea u funza mirado ya tshivhidzo matshilele avhuḏi. Vhathu vhothe vha a mu thonifha, zwenezwo ene u fanela u vha sumbedza lufuno na u vhavhalela. U tea u vha muthu a no swikelelea uri na vha re na thaidzo vha kone u swika khae vho vhotholowa.

Mushumo wa mme wa kerekeni ndi u shumela mimuya ya vhathu. Vhaswa musi vha tshi khou aluwa mme u swika hune a vha eletshedza maitete avhuḏi a kutshilele kwa Mukriste na uri vha thusa uri vha nga ita hani uri vha kone u wana mufarisi o vha fanelaho nahone wa mutendi a no ofha Mudzimu. Vhomme vha dovha vha thusa uri vhafunzi vha si dzhene milingoni ngauri tshifhinga tshothe vhafunzi vha tshi dalela vhathu, vha do vha vha tshi tshimbila navho.

Mushumo wavho muhulwane ndi wa u laya vhafumakadzi vha kerekeni uri vha nga alusa hani vhana vhavho, uri vha aluwe zwavhuḏi vha na mikhwa. Vha dovha vha laya vhafumakadzi uri vha kone u fara vhanna vhavho zwavhuḏi.

Muḽwe mushumo wa vhomme ndi wa u fara zwiphiri zwothe zwine vha vhudzwa, na uri vha kone u rabelisa vha re na thaidzo u ri vha swike hune vha rulea.

Vha dovha hafhu vha vha vhone vhane vha teya u konanya miṭa. Izwi zwi tshi itiswa ngauri muṅwe na muṅwe wa muraḁo wa tshivhidzo u vha a tshi vha ṭhonifha, zwa ita uri miṭani hu vhe na mulalo.

Mme muṭani u vha na mushumo wa u konanya mashaka. U fanela u ḁivha mashaka oṭhe na u kona u a dalela. U ṭanganedza mashaka oṭhe a vhuhadzi, hu si mashaka a hawe fhedzi. U dalela ha mme mashaka a vhuhadzi zwi khwaṭhisa vhushaka. Mme ndi muthu a no tea u ri muṭani wawe, muṅwe na muṅwe a pfe hu fhethu hune ha kona u swikelelea, izwi zwi koniwa nga lufuno lune a tea u vha nalwo.

Mme u tea u kona u konanya mashaka, ha ngo tea u vha na tshikhetho u tea u dovha a ḁivhadza vhana wawe mashaka a havho. U fanela u ṭuṭuwedza munna wawe uri a kone u dalela vhathu vha hawe.

U dovha hafhu a tea u ṅea tshirunzi muṭa nga vhutshilo vhune a tea u vhu tshila. U fanela u sa ṭalula muthu, u tea u funa muṅwe na muṅwe.

Mushumo wa mme ano maḁuvha wo fhambana na wa kale, ngauri ano maḁuvha vhomme a vha tsha dzula mahayani vha tshi londa miḁi a vha tsha mamisa. Tshavho ndi u shumela tshelede. Vha bva vhusiku, vha vhuya vhusiku.

Vhana vha ano maḁuvha vha aluwa vha si na mikhwa ngauri a hu na wa u vha funza, vha lelwa nga zwixele. Tshixele a tshi na tshifhinga tsha u vhudza ṅwana

mafhungo, tshawe ndi u wana tshelede. Vhana vha ano maḁuvha vha aluwa vha si na lufuno ngauri a hu na wa u vha sumbedza lufuno. Vhana vha ano maḁuvha a vha na vhushaka havhuḁi na mme, ngauri mme ha tsha vha mamisa.

Vhomme vha ano maḁuvha a vha na mushumo na mashaka a vhuhadzi, a vha yi miḁani yavho, na hone a vha vha funi miḁani yavho. Vha ita uri vhana vha aluwe vha sa ḁivhi mashaka a khotsi avho, vha ḁivha a mme fhedzi.

Ano maḁuvha ho ḁala mahwarahwara na mavemu na magevhenga ngauri mme ha tsha dzhia vhuimo hawe muḁani. Nwana u sokou ita zwine a funa na u tevhedza zwa dzikhonani ngauri mme ha khou ita mushumo wawe wa u sumbedza nḁila na u kaidza.

Mme u dzula o neta ngauri u bubela mushumoni, a dovha a vhuya vhusiku, izwi zwa ita uri ri vhe na lushaka lwo kombamaho nahone lu si na ḁhonifho.

Zwiḁaluli zwa vhomme vha musalauḁa na vha musalauno zwi nga sumbedzwa nga thebulu nga nḁila i tevhelaho :

	Vhasidzana vha musalauḁa	Vhasidzana vha musalauno
a) Pfunzo	-	+
b) U vhumba vhushaka	+	-
c) U mamisa	+	-
d) U londa muḁa	+	-
e) U funza vhana mikhwa	+	-

f) U lela vhana	+	-
g) U ŋea lufuno vhana	+	-
h) U shumela vhana	+	-
i) U dalela mashaka	+	-
j) U kaidza vhana	+	-

3.4 MMANE

Ipfi mmane li t̄alutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:198) “mother’s younger sister, wife of one’s khotsi-munene, wife of one’s mukomana, father’s wife if junior to one’s own mother”. Musi ro sedza mofolodzhi, ipfi ili li vhone la tou rali :

Mmane – Kilasi 1 (Vho-) Mme + Munene

= Mme ene ene

= Mmane

Mmane ndi mme ane a vha mut̄uku kha mme au. A nga vha mut̄uku nga u bebwa na mme au kana e musadzi mut̄uku wa khotsi au, we a ḡa vhuhadzi mme au vho no malwa.

Mmane ndi muthu wa ndeme mut̄ani, zwiuhuluhulu ri tshi amba nga mmane ane a tou vha murathu wa mme au nga u bebwa. U londota vhana vha mukomana muso mukomana e siho mut̄ani, na muso mukomana a tshi nga vha a tshi khou vhaaisala.

Muthu uyu a nga vhudzwa a ḡa muḡani wa mukomana wawe a dzula na mukomana wawe musi mukomana a tshi fara lwendo.

A nga dovha hafhu a thusa kha u alusa vhana vha mukomana wawe, na u shuma kha mishumo ya muḡani. A nga thusa vhana vha mukomana wawe nga zwine a vha nazwo zwa ḡalani, tsumbo; arali vhana vha mukomana vhe na tsiku u a vha shavhedza nga u vha ḡea zwino na zwiḡa.

Mmane u dovha a vha na mushumo wa uri arali mukomana wawe a tshinyala, u a dzhia vhana vha mukomana wawe a dzula navho, arali hu si na muthu ane a nga vha ḡhogomela.

Mmane a nga fhaḡa vhushaka vhukati hawe na vhana vha mukomana wawe lune na musi vha na thaidzo, vha kona u gidimela khae ngauri vha ḡivha uri vha ḡo wana thuso yo teaho.

Nga Tshivenda mme onoyu ane a vha murathu wa mme au, u a malwa nga khotsi au, a vha musadzi muḡuku wa khotsi au. Izwi zwi vha zwi tshi itelwa uri sa izwi vhe vhana vha muthu, a vha nga lwi musi vha tshi hadzingana, zwa ḡo sia vha tshi pfelana vhuḡungu.

Zwenezwo musadzi muḡuku wa khotsi au na ene u pfi ndi mmene. A nga vha a shaka ḡa mme au kana e mutsinda a zwi ambi tenda a vha e musadzi ane a ḡa muḡini mme au vho no vha hone.

Izwo musu e henefha muḁini hu na mishumo ine a tea u ita i ngaho u thusa mukomana wawe haneḁho muḁani na u thusana na mukomana kha u ḁhogomela vhana. Huḁwe kha miḁwe miḁa avha vhavhili vha a farana zwavhuḁi, lune vhana vha no aluwa heneḁho muḁini vha sa kone na u ḁalukanya uri kha avho vhomme vhavhili vha re muḁani mme awe vhukuma ndi vhaḁhio.

Mmane u vha a thusaho heneḁho muḁani, ngauri musu mukomana a tshi vho aluwa a si tsha kona u shuma mishumo minzhi, uyu mmame ndi ene ane a ḁo vha a tshi tsa a tshi gonya uri muḁani wavho zwithu zwi kone u tshimbila. Arali hu ḁhaḁa hu no ḁiwa mavhele, mmame u ḁo ḁohola a si na thaidzo, vhathu vha kona u wana zwiliwa.

Musadzi wa khotsimunene wau na ene u vhidzwa u pfi mmame. A nga vha e muhulwane nga u bebwa kha mme au, ḁhedzi ngauri ndi musadzi wa khotsimunene wau u ḁi pfi mmame. Tshiḁwe tshifhinga u a wana vha tshi dzula muḁini muthihi, ngauri vhanna vhavho vha dzula vhoḁhe.

Zwenezwo uyu mmame u wana a tshi thusana na avha mukomana, hu si nga u bebwa vhoḁhe, hone zwi tshi itiswa nga vhushaka ha vhanna vhavho. Mmane e haḁha muḁani u shumela vhana vha mukomana wawe. Nga u kona u tshilisana zwavhuḁi vhana vha a ḁhedza vha tshi vha vhidza vho mme avho vhoḁhe.

Mmane avha vha thusa kha u fhaṭa vhushaka havhuḍi ha muṭani, ngauri arali avha vhasadzi vhavhili vha tshi funana zwavhuḍi zwi tuṭuwedza na vhanna vhavho uri vha farane zwavhuḍi. Zwa dovha zwa thusa uri na vhana musu vhe hanefho muṭani vha kone u wana thuso inwe na inwe ine vha i toḍa ngauri avha vhavhili vha kona u farana zwavhuḍi.

Mmane u dovha hafhu a vha na mushumo wa u konanya mashaka, ngauri arali ene a tshi dzula a tshi lwa na mukomana zwi a swika hune zwa pwasha vhushaka, vhathu vha balelwa na u ya muṭani uyo nga u nyala pfiriri dzi re hone hanefho muṭani.

Tshinwe hafhu mmene u thusa nga u alusa vhushaka ngauri musu a tshi vha na vharathu na vhakomana, zwi siya vhushaka vhu tshi hula.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha, ri wana uri mmene ane a kha ḍi tou vha na mushumo wa khwiṅe, ndi uḷa a re murathu wa mme au. Ngauri naho a sa ḍa a dzula hanefho muṭani, u a thusa vhana vha mukomana hu si nga u vha shumela mishumo ya zwandḍa. A nga thusa vhana vha mukomana nga u vha tuṅḍela arali zwi tshi khou konḍa a dovha hafhu a thusa na nga u vha isa tshikoloni uri vha funzee. Namusi mukomana a lovha vhana vha sala vha si na vhabebi mmene u dzhia vhana vha mukomana a dzula navho. Izwo zwa sumbedza ndeme yawe kha mukomana na kha vhana vha mukomana wawe.

Fhedzi mmane uyu ane a vha muhadzinga wa mme au ri wana ano maḍuvha zwi si tsha tou shuma, ngauri vhathu vha ano maḍuvha a vha funi vhahadzinga. Naho a tshi nga vha hone u wana a tshi dzula thungo, zwa ita uri tshiṅwe tshifhinga na vhana vha aluwe vha sa ḍivhani nahone a vha koni na u wana thuso kha avho mmane, ngauri vha vha vha tshi ita zwavho henengei muṅani wavho, ha sa vhe na hune vha ṅangana hone.

Mmane uyu ane a vha musadzi wa khotsi munene wau, na ene ndeme yawe a i tsha tou vhonala ano maḍuvha ngauri musadzi a tshi malwa ano maḍuvha u ya a dzula muḍini wawe na munna wawe, zwa siya a si tshee na tshifhinga na zwa muḍini wa muṅwe. Tshiṅwe tshifhinga u wana na u dalelana vha sa dalelani. Wa wana na vhana vha tshi aluwa vha sa ḍivhi thuso ine vha nga i wana kha mmane avha.

3.5 MMEMUHULU

Ipfi Mmemuhulu ḽi ṅalutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:1999) “elder sister on one’s mother; wife of one’s khotsi-muhulu, senior co-wife of one’s mother.”

Kiḽasi (a) mme + -hulu = mmemuhulu

= mme a re muhulwane

= mmemuhulu

Mmemuhulu ndi mme ane a vha muhulwane kha mme au. Ndi mme ane a vha mukomana kha mme au nga u bebwa. Mmemuhulu u a dovha a vha musadzi wa khotsimuhulu wau. Uyu u vha mme muhulu zwi tshi khou itiswa nga vhuimo hawe ha u vha musadzi wa mukomana wa khotsi au kana e mutuku nga u bebwa kha mme au u pfi mmemuhulu. Mme muhulu u a dovha a vha musadzi muhulwane wa khotsi au we mme au vha tshi malwa vha mu wana. U pfi mmemuhulu ngauri mme au na iwe vha pfi murathu na mukomana ngauri we a vha ita murathu na mukomana e munna wavho vhothe, zwa ita uri vha vho vha mashaka naho vha tshi nga vha vha sa pfani.

Mmemuhulu ndi muthu a re na tshenzhemo ya vhutshilo, lune u a kona u thusa murathu nga tshenzhemo ine a vha nayo. U a kona u laya na u eletshedza murathu arali a tshi vhona zwine a tshilisa zwone zwi si zwavhudi. Mmemuhulu u disa mulalo mutani. U dovha a kona na u londota vhana vha murathu wawe ngauri arali e nwana wa mme awe u do dzhia vhana vha murathu sa vhawe.

U dovha hafhu a dzikisa muta, ngauri naho hu na mafhungo mutani u do lingedza nga ndila dzothe uri zwithu zwi tshimbile nga ngona na mulalo, hu songo dzhenelela na vhatsinda, sa izwi vhatsinda vha tshi kwasha miqi.

Mmemuhulu ane a vha musadzi wa khotsimuhulu wau, musi musadzi a tshi swika vhuhadzi u sumbedzwa onoyo sa ene muthu ane a tea u mu vhudza mafhungo arali e na mafhungo ane a mu dina. Uyu u newa ene sa mme awe wa hanefho mudini. U vhigela ene tshiwe na tshiwe, uyu u kona-ha u fhirisa

mafhungo aya kha mazwale a kona u swika kha munna wawe. Uyu muthu u a kona u fara mafhungo nga u sa sokou amba mafhungo na vhatsinda. Avha ndi vhone vhane vha tshimbidza mafhungo kha mazwale a kona u swika kha wa munna. Musadzi o malwaho a tshi vhifha muvhilini u ya a vhudza mmemuhulu mafhungo a tshimbila u swika kha wa munna.

Musi mmemuhulu vha tshi tshimbidza mafhungo zwi vha zwi tshi thivhela mafhungo manzhi ngauri zwiṅwe na zwiṅwe zwi no itea zwi vha zwi tshi ḡivhiwa nga vhathu vhoṭhe sa izwi mmemuhulu vha tshi ḡo vha vho ita mushumo wavho nga ngona.

Izwi zwi thusa hafhu kha u khwaṭhisa vhushaka na u fhaṭa vhukonani muṭani.

Hu na mmemuhulu ane a vha musadzi muhulwane kha vhafumakadzi vho malwaho nga munna muthihi. Izwi zwi vha zwi tshi amba vhuhulwane hu si nga u bebwa, zwi tshi ya nga vhuimo vhune a vha naho hanefho muṭani ha u thoma u maliwa.

Mmemuhulu u vha muthu ane a tshimbidza mafhungo a no bva kha musadzi muṭuku u ya kha munna. Musadzi muṭuku ha ngo tendelwa u amba mafhungo na munna mme muhulu vha sa zwi ḡivhi. Mmemuhulu ndi vhone vha no dzudzanya mafhungo a u ya ṅuni a murathu. Musi zwi tshi mu nakela, a vhudza mmemuhulu, uyu a ya a vhudza mazwale, mazwale vha kona u vhudza munna wawe.

Vhathu vho vha vha tshi nga ḁa muḁani vha vhuya vha ḁuwa, vha sa ḁivhi uri vhana vha re muḁani ndi vha nnyi ngauri vhana vhoḁhe vho vha vha tshi dzhia avha vhomme vhoḁhe sa mme avho vhoḁhe. Avha murathu na mukomana vho vha vha tshi farisana kha u alusa vhana.

Mmemuhulu u a ita a tshi lwa na mmene wa vhana ngauri vha vha vhahadzinga. Mafhungo mahulwane a vha a u lwela nḁu. Vha a lwa lune vha swika hune vha ita na u tou vhulahana arali mafhungo avho a songo dzudzanywa zwavhuḁi.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḁuvha ri wana mme muhulu a sa tsha tou dzhielwa nḁha. Vhathu vha tama u ḁitshilela vha sa londi muthu. Izwi zwa siya vha tshi balelwa tshifhinga tshinzhi ngauri mmemuhulu u vha a tshi vha na mishumo nga minzhi vhukuma. Arali a nga fhiwa tshiimo tshawe u a thusa musi hu na thaidzo dzi ngaho dza masheleni na u ḁhogomela muḁa wa murathu.

Hu na mmemuhulu vhane vha vha musadzi o malwaho nga mukomana wa munna na uyo musadzi. Avho-ha vhone vha thusa nga u tandulula mafhungo, fhedzi ri wana ano maḁuvha vha si tsha dzhielwa nḁha. Zwa ita uri muḁani hu vhe na khakhathi nnzhi, ngauri u sa ḁivha mafhungo a musadzi nga mmemuhulu na mazwale na munna zwi khou pwasha miḁa. Mmemuhulu vha vha vha tshimbudzaho zwoḁhe u bva mufumakadzi a tshi pfukwa u swika ḁwana a tshi bebwa.

Ri tshi sedza ano maḁuvha vhasadzi vha zwino a vha funi muhadzinga. A vha tsha funa u malwa na muḁwe. Zwenezwo zwa ḁaḁisa uri vhanna vha vhe na vha farekano vhanzhi ngauri vhasadzi a vha funi vhahadzinga.

3.6 MAKHADZI

Ipfi makhadzi ḁi ḁalutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:168) “Partenal Aunt (Father’s sister or half sister)”

Makhadzi Kijasi 1 (a)

Makhadzi → mma + khaladzi

= mme a re khaladzi

= makhadzi

Makhadzi ndi khaladzi a khotsi au. Makhadzi ndi ene muthu wa ndeme kha lushaka lwa Vhavenda. Ndi ene a no dzudzanya mafhungo muḁani.

Makhadzi u vhiḁelwa zwoḁhe, vhana vha tshi bebwa muḁani, ḁwana a tshi malwa, na musikhaladzi o lwa na musadzi hu vhudzwa makhadzi.

U ya nga ha mvelele ya Tshivenda makhadzi ndi ene a no phasela vhana vha khaladzi awe uri hu kone u vha na mulalo muḁani. Vhana vha tshi yo ḁoda mishumo vho vha vha tshi ḁuwa ho thoma ha phasiwa nga makhadzi. Zwa ralo na musikhaladzi vha tshi ya zwikoloni zwa kule, makhadzi u thoma a ḁa a phaselela. Musi hu na dwadze makhadzi u a vhidzwa a phaselela uri dwadze ḁi ḁuwe.

Musi ḁwana o hula u vhudza makhadzi, makhadzi vha kona u tshimbidza mafhungo. Musi ḁwana wa musidzana a tshi malwa, makhadzi ndi vhone vha no

dzudzanya zwothe. Zwo ralo na uyu nwana wa mutukana a tshi vho toda musadzi wa u mala, makhadzi ndi vhone vha no vhidzwa vha dzudzanya mafhungo muselwa a da mutani. Nwana arali a khakha mutani u ya vhudza makhadzi vha kona u da vha mu humbelela pfarelo kha vhabebi.

Makhadzi u dovha a thusa musi mutani zwi tshi khou bala uri hu vhe na nwana. Arali a vhona a no balelwa e khaladzi awe, u dzudzanya na vhahulwane vha muta, ha todwa ane a do ita uri uyu wa musadzi a kone u vha na nwana, zwa itwa nga ndila ya tshidzumbelune zwa fhedza hu si na a no divha ayo mafhungo. Arali a sa vhi na nwana e wa musadzi, u mbo di ita uri hu malwe muwe ane a do beba nwana mutani.

Fhungo line makhadzi a amba a hu na ane a li hanedza ngauri ndi muthu ane a thonifhiwa a dovha a vha na tshirunzi. Makhadzi arali a dzudzanya mafhungo a dzhiwa o ralo.

Ndeme ya makhadzi mutani ndi khulwane vhukuma ngauri vhuimo vhune a vhu fara a hu na ane a nga vhu fara mutani. Izwi zwi ita uri muta muwe na muwe u takalele u vha na makhadzi wawo uri zwithu zwi kone u tshimbila nga ngona.

Ndeme ya makhadzi musalauno a i tsha tou vhone zwavhudi. Vhathu vha ano mavhava na zwauri hu na makhadzi a vha zwi dzheni. Na zwauri makhadzi u na mushumo na zwenezwo a vha zwi dzheni. Vhathu vha musalauno vha ita zwithu zwavho nga vhone vhone, vhokhotsi na vhana na vhomme vhothe vha ita zwine

vha funa. A vha londi uri makhadzi u hone. Nwana u di bebwa a hula a sa divhi makhadzi a di vhuya a vhingwa a sa divhi na uri mushumo wavho ndi mini mutani wa vhabebi vhawe.

Makhadzi a vha tsha dzhiwa sa tshithu na u thonifhiwa a vha tsha thonifhiwa, fhedzi zwenezwi zwa u sa vha thonifha zwi na masiyandoitwa a si avhudi mutani ngauri a hu tshe na a no dzudzanya mafhungo mutani. Na vhana vha a lwala vha lovha, huwe arali makhadzi vhe hone vho vha vha tshi do eletshedza vhutshilo ha vha havhudi. Miya i khou pwashea nga nwambo wa u nyadza makhadzi.

Vhathu vha ano maduvha makhadzi khavho arali vha vhatendi vho no vha vhomme vha kerekeni ndi vhone vha no dzudzanya mafhungo avho. Arali zwa di sea zwi tshi tanama kha vhatendi vha fhedza nga thabelo ngeno fhungo ilo arali makhadzi o li dzudzanya zwi tshi nga vha zwavhudi ngauri musi vhomme vha tshi tou tuwa i sala nndwa i tshi vuwa hafhu mutani zwa sumbedza uri a zwo ngo shuma kana u thusa tshithu.

Ndeme ya makhadzi ano maduvha yo ngalangala, vhathu vha vho fulufhela khonani dzavho u fhira u ffulufhela makhadzi musi vha na zwiphiri zwavho zwa mbiluni. Makhadzi naho zwo tou ita hani a nga si ambe mafhungo a mutani wa khaladzi awe kana a muta wa hawe, fhedzi khonani duvha line vha lwa u ffulula zwothe a vhudza shango a swika na hune a amba na a dzinduni.

Hezwi zwa ri sumbedza uri makhadzi na kha miṭa ya musalauno u kha ḡi vha wa ndeme, naho i sa tou fana na ya kale. U ṭhonifha na u hulisa makhadzi zwi ita uri vhatu vha lalame zwa dovha zwa thivhela u pwashea ha miṭa hohu hune ha khou itea ḡuvha ḡiṅwe na ḡiṅwe nga ṅwambo wa u balelwa u tandulula thaidzo he ha vha hu tshi nga itwa nga makhadzi.

Makhadzi u hulisa muṭa wa hawe a ita uri zwa hawe zwi fane na zwa vhaṅwe. U lwa nga ṅḡila dzoṭhe uri vhane vha tama u phusukanya muḡi wa khaladzi awe vha sa u phusukanye ngauri u a zwi ḡivha uri arali muṭani wa khaladzi awe zwi sa tshimbili zwavhuḡi na ene a zwi nga mu nakeli kha vhutshilo hawe ngauri u ḡo dzula a tshi ḡa mbilu nga u vhona u fhalala ha muḡi wa khaladzi awe.

Makhadzi a sa vha hone muṭani, kana a sa dzhielwa nzhele kha muṭa a hu na hune muṭa wa ḡo swikelela hone ngauri arali zwi tshi konḡa makhadzi u tou fara lufhanga nga vhuhalini a tshi itela uri zwi no tea u fhalala zwa sa fhalale e hone ngauri tshawe ndi u fhaṭa.

3.7 MAZWALE

Ipfi Mazwale ḡi ṭalutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:188) “husband’s parents, with of one’s son or any other relative called ṅwana.”

Mazwale Kiḡasi 1(a)

= muthu + -zwala

= mazwale

Mazwale ndi musadzi wa n'wana wau kana mme a munna wau.

Mazwale li bva kha muthu a no zwala, u vhudzwa u pfi mazwale. U zwala ndi u t'avha mbeu, zwenezwo mazwale u beba vhana hafha mutani. Mazwale u andisa lushaka.

Mazwale ane a vha musadzi wa n'wana wau, u da mutani a dzula a beba vhana a alusa lushaka. Mazwale u tea u pfa musi mazwale wawe wa mukegulu a tshi amba, sa izwi o mu bebelamunna. Musi a na thaidzo u ya amba na mazwale wawe. Mazwale a nga vha e wa mukegulu kana e wa mukalaha u tea u vhiga zwothe khavho. Vhana vha tshi lwala zwi vhudzwa mazwale, mazwale ndi vhone vhane vha vhudza wa munna. Mazwale ndi vhone vhane vha divha maine wa muta. Izwi zwi vha zwi tshi thusa uri muthu a sa sokou tanganya nanga ngauri muta u vha u tshi divha maine a no tewa u shumiswa, na tshenzhemo yawe. Vha tshi dovha vha divha uri ha nga phadaladzi mafhungo a muta wonoyo. Linwe divha vhulwadze honoho ho vha hu tshi di lafhiwa na nga mazwale zwa thivhela u tambisa masheleni sa izwi vho vha vhe muthu a na tshenzhemo ya vhutshilo.

Musi musadzi wa n'wana a tshi ya maduvhani o vha a tshi vhudza mazwale wawe vha tshisadzini, avha vha t'avhanya vha vhudza n'wana wavho uri a songo ya nduni sa izwi uyu wa musadzi e maduvhani. Izwi zwo vha zwi tshi itelwa u thivhela malwadze ane a nga vha hone musi muthu a tshi nga ya nduni na muthu a re maduvhani. Zwo vha zwi tshi thusa uri na uyu wa musadzi a sa ite vhuada arali munna a siho, ngauri mazwale vho vha vha tshi dzula vha tshi khou mu

vhalela maḍuvha. Vho vha vha tshi itela u thivhela vhpombwe na vhuḍavhu vhu songo ḍaho ngauri muthu a tshi ḍivha uri mazwale vha ḍivha zwoṯhe o vha a tshi ḍifara.

Zwa ralo na musu musadzi wa ṅwana o pfukiwa nga ṅwedzi, o vha a tshi vhuḍza mazwale, mazwale vha kona u vhuḍza ṅwana wavho, vha kona-ha u vhalela maḍuvha u swika ṅwana a tshi bebwa. Vho vha vha sa tou mangala nga muhwalo, vho vha vha tshi zwi ḍivha zwa ita uri muṯani hu vhe na mulalo.

Izwo zwo vha zwi tshi thusa uri hu sa vhe na u ṯonḍola ngauri muṯa woṯhe u vha u tshi ḍivha zwi no khou itea kha mufumakadzi a re hone henefho muṯani. Zwo vha zwi tshi thusa kha fhungo ḷa uri a hu na u swika hune ha ḍo vha na u mangala uri ṅwana ndi wa nnyi, ngauri vhatu vhoṯhe vha muṯa vho vha vha tshi zwi ḍivha u tou bva ḍuvha ḷe musadzi a pfukwa.

Musi musadzi o rwiwa nga munna o vha a tshi vhuḍza mazwale, mazwale vha lamula nndwa vhuṯshilo ha ḍi dovha ha ya phanḍa muṯani. Musu mufumakadzi o tshinya tshithu muṯani o vha a tshi vhuḍza mazwale wawe muṯani vha dzudzanya mafhungo vhuṯshilo ha dovha ha ya phanḍa.

Mazwale o vha a tshi lavhelelwa u onesa kha mazwale wawe tshifhinga tshoṯhe musu a tshi fara lwendo. Izwi zwo vha zwi tshi thusa kha uri mazwale vha kone u ḍivha he a ya hone. Na musu zwo no vhiḥa vho vha vha tshi kona u mu imelela ngauri vho vha vha tshi ḍivha tshiṅwe na tshiṅwe tshawe.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḁuvha ri wana vhathu vha musalauno vha si na ndavha na vhomazwale. Vha swika na hune vha tou pfuluwa vha vha siya. Musadzi wa ṅwana ha tsha vhudza mazwale wawe mafhungo, zwi siya hu na masiandoitwa a si avhuḁi ngauri miṭa i khou pwashea ngauri munna a vhuya a sa ḁivhe uri musadzi o yafhi zwi a tshinyala. Musadzi a lenga u amba uri o pfukwa ndi thaidzo ngauri munna a nga ri ṅwana a si wawe. Hu tshi lwiwa muṭani a hu na wa u lamula nndwa. Vhathu vha swika hune vha fhedza nga u vhulahana, nga ṅwambo wa musadzi wa ṅwana ane a sa tsha dzhiela mazwale nṭha.

Mazwale vha vha muthu a no dzula a tshi vhudza vhana ngano na zwoṭhe zwa kale. Mushumo une vha ita afha muṭani ndi u tsireledza musadzi wa ṅwana arali hu na zwithu zwi sa tshimbili zwavhuḁi.

Mazwale vha a dovha vha thusa kha u ṭunḁa. Musi ṅwana wavho afha muṭani a sa ṭunḁi, vha a ṭunḁa vha thivhela vhuḁa vhu no itwa nga ṅwana wavho. Vha zwi ita nga ṅḁila ine a hu na muthu ane a nga zwi vhona uri ṅwana wavho ha khou renga zwiḁiwa.

Vha dovha vha vha muthu vhane musu yo shoma afha muṭani, vha vha muthu vhane vha lamula nndwa. Vha tsireledza muṭa uri u sa kwashee. Vha dovha vha vha muthu vha no ṭwa vha tshi linda muḁi wa musadzi wa ṅwana wavho na ṅwana wavho. Vhaḁuhulu vhavho vha tshi ya u dala vha a ḁivha uri muḁi u vha wo tsireledzea.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha ri wana mazwale vha si tsha dzhielwa nṱha, vhatu a vha tsha vha funa miṱani yavho. Vhana vha aluwa vha sa ḍivhi na mvelele, miṱani hu dzula hu si na muthu a no linda, mavemu a swika hune a dzhena vha ita zwine vha funa musi vhabebi na vhana vho ya mishumoni.

Vhabebi ngauri vha dzula vho neta nga mishumo a vha na tshifhinga tshilapfu na vhana, zwa siya vhana vho no shanduka mavheleṱe nga u shaya ndayo dzine vha nga dzi wana kha vhomakhulu wavho. A vha tsha ḍivha na thai na ngano ngauri a hu na muthu a no vha vhudza dzone, zwa siya vhana vha tshi vho aluwa vha songo thanya. Vha dovha vha vha vha sa ḍivhi mvelele yavho.

U sa tsha dzula na mazwale zwi dovha zwa dina ano maḍuvha ngauri thaidzo dzi tshi ḍa muṱani a hu tshe na muthu ane a nga dzimela mulilo a lulamisa mafhungo. Izwi zwi siya vhatu vha tshi vho balelwa vhaeletschedzi vha tshi vho lwa miṱa ya pwashea ngauri vha vha vha tshi wana ngeletschedzo kha ṱhama dzavho, vhane vha sa vhe na tshenzhemo ya vhutshilo.

Vhatu vha ano maḍuvha vha vhona mazwale khavho e si tshithu, vha vhona vhafunzi na vhomme vha tshi nga vhomazwale vhavhuḍi khavho. Vhafunzi vha tshi ḍa muṱani vha ḍo tandulula thaidzo nga nḍila ine vhone vha ḍivha ngayo ya vhufunzi, hu vho swika hune vha shumisa thabelo na kha zwithu zwine zwa ṱoḍa muṱa wo tou dzula wa amba. Zwi tshi ralo zwa siya mafhungo a sa lali muṱani, vhatu vha ḍi dzula vha tshi lwa.

Vhañwe vha vhona khavho mulayo u wone une wa nga vha tandululela thaidzo. Musi hu si na mulalo muṭani vha gidimela kha mulayo, na hanefho zwi swika hune zwa bala, ngauri mulayo u ḑo tandulula thaidzo nga nḑila yawo ine ya vha yo fhambanaho na zwe ra ḑowelisa zwone.

Zwenezwo u vha hone ha mazwale muṭani zwi thusa u thivhela mabulayo na zwoṭhe zwi si zwavhuḑi. Tshiñwe tshifhinga u itela uri vha kone u tandulula thaizo, musadzi wa ṛwana o vha a tshi rumelwa hayani ha hawe uri a yo thoma u laiwa. Uyu wa munna a iswa tshiṭamboni u laiwa nga vhañwe vhanna. Zwa ita uri muṭani ḽi lale hu sa vhe na thaidzo.

Ndeme ya mazwale muṭani yo vha ya vhuimo ha nṯha ngauri vha nga si tende muṭa u tshi fhalala vho lavhelesa.

3.8. VHOMAKHULU TSHISADZI

U ya nga Van Warmelo (1989:168) ipfi makhulu-tshisadzi ḽi ṯalutshedzwa nga u rali “mother in-law”

Kiḽasi 2 (Vho-)

Vho- + Makhulu + Mufumakadzi

= makhulu vha re musadzi

= Vhomakhulutshisadzi

Avha ndi mme a mufumakadzi o malwaho muḡini, ndi muthu wa mufumakadzi o bebaho ṅwana we a aluwa a vha musadzi. Uyu ndi muthu wa ndeme kha lushaka ngauri arali Mudzimu o vha a songo mu fhaṭutshedza a vha na vhana ro vha ri sa ḡo mu amba.

Vhuimo havho kha lushaka ndi ha ṅṅha nga ṭhonifho ine vha ṅewa yone. Vhomakhulu a zwi tou bva kha uri ndi vhathu vhahulwane, zwi bva kha vhuimo vhune vha vha naho.

Vhomakhulu tshisadzi ndi muthu vhane vha lavhelelwa u vha vho alusa ṅwana wavho zwavhuḡi. Avha ndi vhone vhathu vhane arali ṅwana wavho o no lugelwa vha vhudzwa mafhungo nga mazwale wa ṅwana wavho. Zwa ralo vha dzula vho vhofha khundu u swikela ṅwana wavho a tshi tsa mirini. Izwi zwo vha zwi tshi itelwa uri ṅwana wavho a tshi beba a sa vhe na thaidzo.

Vho vha vhe muthu vhane vha sa sokou tambela vhuhadzi ha ṅwana. Ndi muthu vha no tou vhidzwa arali hu na mafhungo, kana arali hu na biso muṭani, ḡine vha muṭa vha vhona zwo fanela uri vha vhidziwe.

Vhomakhulu ndi muthu vha no dzula vho ḡifara na musu vho ḡa ha vhakwasha a vha thanyi thanyi. Zwine vha ita hu ḡo vha u laya ṅwana uri a fare zwavhuḡi vhathu vha vhuhadzi hawe na u dovha u eletshedza uri muthu u tea u konḡelela vhuhadzi vhunga na vhone vho tou konḡelela u swikela vha tshi swika hafho

hune vha vha hone. Vha dovha vha laya n'wana wavho uri musadzi muḽi u tou ḽifhaḽela ngauri a hu na a no ḽo ḽa a fhaḽa muḽi wawe.

Vhomakhulu vho vha vha tshi lavhelelwa uri vha vhudze n'wana wavho maitele avhuḽi a kutshilele na uri a nga zwi itisa hani uri a kone u swika hune a nga fhaḽa vhushaka na mashaka a vhathu vha vhuhadzi. Vha dovha vha mu funza maitele ane a tea u a tevhela, musi e muḽani, na zwine a fanela u farisa zwone zwibebwa zwine zwa ḽo bebwa arali Mudzimu o mu fhaḽutshedza.

Vhomakhulu avha a vha sokou tambela vhuhadzi ha n'wana. Vha ya n'wanani wavho fhedzi vho tou vhidzwa, khamusi hu na mafhungo ane vha tea u a tandulula kana n'wana wavho e na n'wana, vha tshi vhidzelwa u ḽa u vhona n'wana. Izwi zwo vha zwi tshi ita uri mukwasha a sa vha ḽowele, a dovhe hafhu a sa vha nyadze. Ngauri ho vha hu si na tshifhinga tsha miswaswo na mukwasha. Izwi zwo vha zwi tshi dovha zwa thusa uri arali mukwasha e na mafhungo a kone u rumela vhathu kha vhomakhulu vha mu thuse.

Zwino ri tshi sedza ano maḽuvha ri wana zwi sa tsha nga zwa kale. Vhomakhulu vha dzula vhe muḽani wa mukwasha. Hu swika hune wa wana musi n'wana wavho a tshi amba na munna wawe vha tshi ita na u dzhenelela. Vhomakhulu a vha tsha ḽhonifhiwa nga mukwasha, zwi tshi khou itwa nga zwine vha ita musi vhe muḽani wawe.

Vhomakhulu vha zwino vha dzula tafulani na mukwasha wavho, vha tshi ja na u zuwa mafhungo vhothe. Vha a ita na u tshimbila vhothe. Izwi zwa dina hu tshi vho vha na thaidzo ngauri, mukwasha a nga si tsha kona u vha thonifha ngauri u vhona vha si nga si mu thuse nga tshithu.

Maɖuvhani a kale vhomakhulu vho vha vha tshi thusa nga u tandulula thaidzo muɖani, na u thusa u laya nwana wavho uri muɖani vhutshilo vhu tshimbile zwavhuɖi. Fhedzi-ha ano maɖuvha zwo fhambana, vhomakhulu vho no vha khonani dza vhakwasha, lune vha vho balelwa na u tandulula thaidzo arali yo da ngauri mukwasha ha tsha vha dzhia sa tshithu. Izwi zwa ita uri miɖa i nane u kwashea na mabulayo a ande nga nwanambo wa hone u litsha maitele a mvelele a uri vhomakhulu vha dzhie vhuimo havho, vha litshe u dzhenelela kha maitele a zwino a no thutha.

Vhathu vha ano maɖuvha vha dzhia vhomme sa vhone vhathu vha vhuɖhogwa, vha tou dzhiwa sa vhone vhomakhulu. Musi mufumakadzi a na thaidzo ha tsha ya ha mme awe uri vha mu tandululele thaidzo, u mbo di ya ha vhomme, sa izwi vha vhone mme wa mua, vha da muɖani vha lingedza u tandulula thaidzo. Hunzhi zwi siya hu tshi vho vha na dzikhakhathi ngauri avha vhomme a vha nga tandululi thaidzo nga ndila ine vhomakhulu tshisadzi vha vha vha tshi nga i tandululisa zwone. Izwi zwa nanisa thaidzo ngauri mafhungo a do di dzula a songo dzudzanyea nga ngona.

3.9. MUVHUYE

Muvhuye u \mathring{t} alutshedzwa nga Van Warmelo (1989:253) sa “sister-in-law” (used only between a man’s sister and his wife.)

Kilasi 1 (mu-)

Mu- + -vhuya

= Muvhuye

Muvhuye ndi musadzi wa khaladzi. U pfi muvhuye ngauri ene musi a tshi \mathring{d} a hafha mu \mathring{t} ani o vhuya nga kholomo dza khaladzi a munna wawe. Zwi amba uri o vhuya nga lumalo lwe lwa mala khaladzi a munna wawe. Muvhuye u tea u \mathring{t} honifha makhadzi wa vhana vhawe ngauri u ya nga mvelele musi musidzana a tshi malwa kholomo dze a malwa ngadzo, dzi ya dza malela khaladzi awe musadzi. Ho vha hu tshi shumiswa dzenedzo kholomo uri afha mu \mathring{t} ani hu vhe na musadzi a no \mathring{d} o \mathring{d} a a bika.

Hoyu muthu ndi wa ndeme hafha mu \mathring{t} ani ngauri u malwa hawe hu pfumbisa mu \mathring{d} i wa khaladzi awe. Zwa dovha zwa ita uri na mme awe vha sa tsha tambula nga mishumo ngauri hu vha ho \mathring{d} a muthu wa u vha \mathring{t} hadula kha mishumo. Arali Mudzimu a swika hune a mu fha \mathring{t} utshedza u beba vhana vhane vha andisa lushaka lwa vuhadzi hawe.

Muvhuye u kuvhela mme a munna wawe, u a vha bikela, u dovha hafhu a vha \mathring{t} honifha sa mme awe vho mu bebaho. U a gabagaba arali makhadzi vho \mathring{d} a

muḍini ngauri u a ḍivha uri arali hu songo vha avho, khamusi kholomo dza u mala dzo vha dzi sa ḍo bva. Muvhuye u a takala ngauri u ḍivha uri u ḍo wana ane a nga mu vhudza mafhungo.

Muthu uyu u na mushumo wa u konanya muḥa, u dovha a vha na mushumo wa u nea muḥa tshirunzi musi zwi tshi vhone uri hu na muthu wa musadzi afho muḥani.

U dovha a vha muthu wa ndeme kha mvelele ya Tshivenda, ngauri u sa vha hone hawe zwi siya muḥa u sa huli, na hone u muḥa u si na ḥonifho ngauri muḥa u si na musadzi a u pfumbi.

Musi u tshi sedza muvhuye, u vha muthu a na ḥonifho kha muhalivho wawe na kha vhathu vha hawe. A nga si ite tshithu a songo vhudza muhalivho wawe, fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha muvhuye ha tsha ḥonifha muhalivho wawe, na u mu vhudza mafhungo ha tsha mu vhudza. U ita zwithu nga ene muḥe kana a wana ngeletshedzo kha khonani dzawe.

Ano maḍuvha muvhuye ha tsha tou pfi muvhuye nga u ralo ngauri, musadzi u a sokou ḍa a songo malwa. Izwi zwi siya muthu a si nga amba zwa mafhungo a muvhuye ngauri u vha a songo vhuya afha muḥani nga tshithu, u vha o sokou ḍidela muḍini a songo malwa, o tou fheletshedzwa. U vha musadzi a sa ḍivhi uri ndi nnyi ane a tea u mu ḥonifha na u mu hulisa.

3.10 MUHALIVHO

Muhalivho ndi khaladzi ya munna wa mufumakadzi o malwaho. Uyu u pfi muhalivho ngauri na ene ndi muhalivho kha uyo mufumakadzi, na ene u na maanda ane a ɗi tou lingana kana u fhira a munna wawe.

Kilasi 1 (mu-)

Muthu + -hali + -vho

= muthu a re muhali

= Muhalivho

Muhalivho u ɗalutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:253), “sister-in-law” ɗi ɗalutshedzwa sa muvhuye.

Muhalivho u a ɗhonifhiwa ngauri u na vhuimo vhuhulwane kha lushaka lwa Tshivenda. U vha muthu ane a kona na u vhudza khaladzi awe zwine a fanela u ita na u sa ita mutani. Muhalivho a tou ɗa a amba a ri izwi a zwi itwi nga ngoho munna wa henefho mudini u tevhedza zwenezwo zwo ambiwaho.

Muhalivho u vhona uri mutani wa khaladzi awe ɗi dzule ɗo lala. U lingedza nga hune a nga kona u ita mulalo mutani wa khaladzi awe.

Musi hu na mafhungo muvhuye wawe u ya a vhiga mafhungo awe a vhona uri a ambe na khaladzi awe na mme awe, avho vha kone-ha u dzudzanya mafhungo. Muhalivho u a dovha a thusa nga u ɗunda arali zwi tshi khou konɗa afha mutani wa khaladzi. Izwi u zwi itela uri vhana vha khaladzi awe vha sa fe nga ndala.

Muhalivho o vha e ene a no imelela muvhuye arali zwo vhifha. O vha a tshi vhudzwa zwiñwe na zwiñwe zwa afha muṭani. A dovha a vha ene a no dzudzanya mafhungo oṭhe a no dina a muṭani wa muvhuye wawe. Muhalivho u ita uri muṭani ḽi lale, u ita uri muvhuye wawe a ṭanganedzee.

Ano maḁuvha muhalivho ha tsha dzhiiwa sa tshithu, ha vhudzwi mafhungo u tou mangala zwoṭhe zwo no itwa nga muvhuye wawe.

Ano maḁuvha khonani dzo no vha dzone vhahalivho vha no eletshedza mafhungo, vhahalivho a vha tsha dzhiiwa sa tshithu.

3.11 NENDILA

Nendila u ṭalutshedzwa nga u rali nga ṭhalusamaipfi ya Tshivenda/English Dictionary (2006:53) “intermediary, go between”

Nendila : Kijasi 1(a)

Nṅe + ndila

= muthu a no sumbedza ndila

= Nendila

Nendila ndi muthu wa u tshimbidza mafhungo vhukati ha miṭa mivhili. Nendila tshifhinga tshinzhi u vha e muthu wa musadzi. U vha hone musi muṭa muñwe wo tama ṅwana wa muñwe muṭa uri a vhe musadzi wavho. Vhenevho vha muṭa wonoyo vha rumela nendila uri a vhe ene a no vha ambela zwine vha ṭoda kha uyo muñwe muṭa. Zwo ralo na avho vha uyo muṭa une wa khou ḁiwa khawo, na vhone vha ṭoda nendila wa u vha tshimbidzela mafhungo.

Uyo nendila u do amba othe e a rumiwa na uyo muwe nendila a di ita-vho nga u ralo. Nendila u shuma u bva mafhungo a tshi thoma u swika musidzana a tshi vhingwa. Namusi o no vha vuhadzi arali hu na zwine zwa tea u vhudzwa vhakwasha kana vhomakhulu hu shumiswa ene nendila. Hu dovha ha shumiswa nendila musi hu na nwana o bebwaho mutani na musi avha vhavhili vha si tsha pfana, nendila u a rumiwa u divhisa mafhungo. Musadzi a nga di ya u laiwa ha hawe, kana uyu wa munna a dzudzwa na vhakalaha a laiwa, zwothe izwi zwi tshimbizwa nga nendila. U divha zwothe, u vhudzwa zwothe, u dovha a vha muthu a dzudzanyaho zwothe ngauri u vha muthu a no rumiwa tshifhinga tshothe.

Ndeme ya nendila kha lushaka ndi ya u ita uri hu vhe na thonifho vhukati ha mita mivhili ngauri naho mafhungo o tou vhifha hani, a hu swiki kha tshiimo tshine vhomakhulu na vhakwasha vha tou imedzana, zwothe zwi dzudzanywa nga nendila. U linga nga ndila dzothe u ri a tse a tshi gonya a sa aweli a tshi itela uri mafhungo a tshimbile zwavhudi.

Musi hu na biso nendila u a rumiwa uri a vhe a no fheletshedza vhomazwale u lafhiswa muselwa, hu u itela uri vha tshi vhuya ha maine a kone u do isa mafhungo zwavhudi.

U shumisa nendila zwo vha zwi tshi ita uri mu di u vhe na tshirunzi, ngauri naho vhatu vha dzhena mbitini, a hu swiki hune vha sumbana nga minwe, fhungo li

do di vhuya ja lala vha songo vhone. Zwi dovha hafhu zwa thusa kha uri mukwasha a sa swike hune a nyadza vhomakhulu wawe, ngauri a hu na duvha line vha do fhindulana vho livhana zwifhatuwo. Zwa ita uri na ene a na fhungo lawe li no dina a vhudze nendila, fhungo ilo li fhedze lo lala nga ngona.

Fhedzi ri tshi sedza ano maduvha vhatu a vha tsha shumisa vhone nendila kha mafhungo avho. Vhabebi vha tou ya vha dimalela vhone vha vha dzula tafulani, vha amba mafhungo avho vhothe vhakwasha na vho-makhulu, vha ri ndi zwa tshikhuwa ri tea u tou amba zwine ra funa ro livhana zwifhatuwo.

Vhawe vha tou amba na vha funzi vha kerekeni uri vha vhe vhone vha no eletshedza sa izwi vhatu vha ano maduvha vha tshi shumisa tshitendi kha zwithu zwavho.

Nendila maduvhani a murahu o vha a tshi ladza mafhungo nga ndila yavhudi. Hu do ri naho zwo vhifha hani u do dzimela mafhungo a avho vho khakhelanaho vha songo vhuya vha vhone, zwa thivhela mafhungo manzhi na khakhathi nnzhi. Vhatu vho vha vha tshi pfumedzana ja vha ja maladze.

Fhedzi ano maduvha nga nwanbo wa u sa tsha shumisa nendila ri wana mafhungo a sa tshimbili zwavhudi, ngauri musi mafhungo a tshi vho vhifha avha vhomakhulu na vhakwasha a vha tsha kona u tandulula mafhungo. Muwe u pfa u nga u khou dzhielwa fhasi, zwa siya vhabebi vha tshi vho lwa nga tshavho

muñwe a tshi fara ñwana wawe a vho tama u tuwa nae ngauri u do vha a sa sumbedzi u luvhelela muñwe ngauri hu vha hu si na muimavhukati havho.

Vhañwe vha shumisa vhafunzi uri vha vhe vhone vha no dzudzanya mafhungo, fhedzi u wana vha tshi vho a dzudzanya nga ndila i si yone, ngauri vhone vha do shumisa thabelo na hu songo teaho. Hu tea uri mafhungo a tou ambiwa, zwa siya mafhungo a tshi fhedza a tshi tshinyala.

Kale ndila ya u shumisa ñendila yo vha i tshi ñisa mulalo na dakalo, ngeno ndila ya u sa shumisa ñendila i tshi ñisa dzinndwa na dzikhakhathi, u sa pfana, vengo na u kwashea ha miṭa. Lune arali vhathu vho vha vha tshi sedza maitele a u shumisa ñendila, zwo vha zwi tshi do vha khwiṇe.

3.12 MUSELWA

Muselwa u talutshedzwa nga Van Warmelo (1989:235) nga u rali, “bride, wife recently married”.

Kilasi 1 (mu-) Muthu + sela

= Muthu a no sela

=Muselwa

Muselwa ndi muthu ane a selwa, muthu ane a da mutani ho thoma ha vha na vhaselwa ene a kona u pfi muselwa. Hu selwa musidzana. Nahone u vha e musidzana ane nga mvelele a vha o ita zwothe zwine musidzana wa Muvenda a vha o fhira khazwo, a kona u pfi ndi muselwa.

A tshi vhingwa zwi vha zwi tshi divhiwa uri o phetha zwothe zwine zwa tea u itwa nga nwana wa Muvenda zwo katela na ndayo dzothe. Muselwa a tshi vhingwa o vha a sa yi vhuhadzi e ethe, o vha tshi fheletshedzwa nga vhanwe vhasidzana vhane vha vhidzwa u pfi vhaselwa. U swika a pfunda ngomu nduni, u bva afho vhaselwa vha do di vha vhe nae. Zwenezwi muselwa e nduni uri vhathu vha swike hune vha nga kona u mu vhona na munna wawe a mu vhone ho vha hu tshi bviswa marengwa ane hezwo o no rengwa a kona u khurumuliwa, vhathu vha kona-ha u mu vhona. Muselwa o vha a tshi vha e muthu o vudaho, a sa ambesi.

Hu do ri maduvha a u pfunda o no fhela, vhaselwa vha bva nduni na muselwa vha thoma mishumo yothe ya mutani. Muselwa na vhaselwa vho vha vha tshi dzula nga u loshelela, zwa ita uri vha vhe na marengwa manzhi e vha vha vha tshi a fhiwa.

Muselwa o vha a tshi vhuya a dowela muḁi musi a tshe na vhasidzana vhe a vha o tuwa navho vhuhadzi. Izwi zwo vha zwi tshi ita uri a sa kondelwe u tsvhanya u divha muḁi na vhothe vhathu vha muḁini. O vha a tshi thonifha vhathu vha vhuhadzi hawe ngauri o vha o laiwa uri muselwa ha tei u thanya thanya musi a tshi swika vhuhadzi.

Muselwa musi o da muḁini o vha a tshi lindela u tou thoma a sumbedzwa nḁu. O vha a sa sokou gidimela nduni a songo vhidzwa, ngauri o vha a tshi tewa u

thoma a lindela u thoma a vhona n̄wedzi, a kona-ha u iswa n̄guni. Izwi zwo vha zwi tshi thusa uri vhahulwane vha kone u ḍivha uri uyu o ḍa vuhadzi e musidzana kana o ḍa o no vha musadzi.

Ndeme ya muselwa muṭani yo vha i ya u alusa muṭa. Muselwa o vha a tshi malelwa uri lushaka lu hule nga zwibebwa zwine Mudzimu a ḍo mu fhaṭutshedza ngazwo.

Muselwa o vha a tshi lavhelelwa u ṭhogomela muṭa. O vha a tshi tea u dzula e henefho muṭani u itela uri muḍi u vhe na muthu ane a u londota.

Muselwa o vha a tshi lavhelelwa u ṭhonifha mazwale na munna wawe na vhathu vhoṭhe vha hanefho muṭani. O vha e muthu we a vha e na mushumo muhulu kha lushaka, wa u konanya vhathu muṭani. O vha a tshi lavhelelwa u sa dzhia sia, u fanela u konana na vhahalivho, makhotsimunene na makhotsimuhulu, vhomazwale na vhoṭhe vhathu vha muṭani.

Muselwa u tea u vha shumela vhoṭhe vhathu vha muṭani a sa ṭaluli muthu. O vha a tshi sumbedza lufuno kha vhoṭhe, a dovha a tea u guda na zwithu zwine a sa zwi ḍivhe hanefho muḍini une a dzula hone.

O vha a tshi dzhiiwa sa n̄wana ane a tea u guda tshiṅwe na tshiṅwe tsha muḍini wonoyo. Sa izwi o vha a tshi kha ḍi tou vha mueni muṭani wonoyo. Arali o no

fhedza u khuvha, o vha a tshi sumbedzwa nngu yawe na muthu wa hanefho vhuhadzi ane a do vhudza ene mafhungo othe ane a mu dina.

Muselwa u tea u vha muthu a swikeleleaho nga mirado yothe ya muta. Izwi zwi thusa kha uri muta wothe u tsvhanye u mu dowela na hone vha kone u swika hune vha sumbedza lufuno khae.

Kha muselwa a takalelaho vhathu, zwi ita uri muḏi u dzule wo dala nga vhathu vha tshi dala u vhona vhuthu na vuhwavho ha muselwa uyo a re afho mutani. U dovha a diphina ngauri vhathu vhanzhi vha no da afho mutani vha da vho mu farela marengwa, zwa ita uri a sa lenge u vha na thundu dzawe henefho mutani ngauri mpho dzawe dzo vha dzi sa fheli.

Fhedzi ri tshi sedza ano maduvha ri wana zwi tshi fhambana, muselwa wa a no maduvha o fhambana na wa kale. U tou vhingwa namusi u lala o ya nduni ya munna ngauri vha tuwa vhothe ha pfi vha yo gudana. Ndi hanefha hune arali ho no vha na zwo tshinyalaho vhakegulu vha sa kone u zwi imelela ngauri a vha divhi uri o da o no vha musadzi, kana a musidzana na.

Muselwa wa zwino ha na tshifhinga tsha u tswa muḏini a tshi shumela vhomazwale na mashaka othe ngauri u vuwa a tshi yo shuma. Ha na tshifhinga na vhathu ngauri u mbo di tuwa na munna wawe vha yo dzula vhothe hune vha funa. U dovha a sa vhe na tshifhinga tsha u londota mashaka ngauri u vha e kha zwawe na munna wawe.

Zwine a ita tshifhinga tshinzhi ndi u dzhia munna vha ya ha hawe na kha mashaka a hawe. Ha londi zwa makhotsimuhulu, makhotsimunene na vhahalivho, u ita zwawe zwine a funa. Muselwa wa ano maḁuvha u vhona shaka ḁawe ḁi munna wawe fhedzi.

Muselwa wa ano maḁuvha na musu a na mafhungo ha vhigi mafhungo kha mazwale kana kha vhahalivho, u tou ita zwine a funa ene muḁe ngauri u vha a tshi vhona uri o funzea lune a hu na tshine vha songo funzeaho vha nga mu thusa ngatsho.

3.13 TSHILIKADZI

U ya nga ha Van Warmelo (1989:410) ipfi tshilikadzi ḁi ḁalutshedzwa nga u rali “female survivor”, “woman whose husband has died”.

Kilasi 9 (n-)

=Muthu + kadzi + lila

= Muthu wa musadzi a no lila

= Tshilikadzi

Tshilikadzi ndi musadzi o felwaho nga munna wawe. Tshilikadzi i vha i henefho muḁani, he munna wawe a lovha a mu siya e henefho, tshilikadzi zwi a itea a vha e muthu a na vhana kana e muthu a si na vhana.

U ya nga mvelele ya Tshivenda muthu wa tshilikadzi u tea u lila munna wawe, a dovha hafhu a vha muthu a no khurumedzwa nguvho uri vhathu vha sa mu

vhone. U dzudzwa nduni, hafho hune a vha hone hu dzhena vhathu vho felwaho fhedzi.

Nga mvelele ya Tshivenda tshilikadzi i a shengedzwa uri i pfe vhuṭungu nga vha vhuhadzi sa izwi na vhone vha tshi khou pfa vhuṭungu ngauri wavho ṛwana o lovha.

Tshilikadzi i pfiswa vhuṭungu nga ndila ya u ladzwa nduni nthihi na tshitumbu musu munna o lovha, hu tshi pfi i khou onesana na munna wawe. I dovha hafhu ya seriswa bogisi ya ya mavhidani yo khurumela nguvho khulu ya vhuya i songo vhona na livhida. U bva afho u ambadzwa nguvho dzine dza do bvulwa nga tshifhinga tshine muṭa wa funa.

Musi maḡuvha a u lila o fhela tshilikadzi i a vhudzwa zwine ya fanela u ita. Nga mvelele u tea u malwa nga khotsi muhulu, khotsimunene kana a fhiwa livhe shaka la muṭa, hu si uri a tou nanga ane a funa. Izwi zwi itelwa uri thundu ya sa fhalale ya livha nga vhatsinda. Maitele aya a tou kombetshedzwa.

Tshilikadzi yo vha i tshi di lavhelelwa u vha na vhana naho mufu o no tuwa, tenda thakha ya mufu a tshi do i la na onoyo we a sala nae ane a khou dzhia vhuimo ha mufu. Muthu uyu u tea u tenda zwothe zwa vha vhuhadzi hu si na u hanedza. Na vhabebi vhawe vha vha vha tshi tendelana nazwo uri ṛwana wavho a di dzula e na munna vhushaka hu ye phanda.

Ri tshi sedza ano maḁuvha ri wana zwo no fhambana na zwa kale. Munna a lovha u ḁo wana tshilikadzi i tshi khou tsa i tshi gonya, hu tshi pfi i khou dzudzanya mbulungo ya munna wayo.

Tshilikadzi dza ano maḁuvha vha a ya na mbulungoni vho renga zwiambaro zwiswa nahone a dzi tsha tenda u lala na tshitumbu, tshitumbu tshi tou vhuya nga matsheloni tshi tshi bva motsharani tsha mbo ḁi fhirela mavhidani. Nahone tshilikadzi dza ano maḁuvha dzi vha dzi songo khurumela ngei mavhidani. Vha vha vha tshi khou sedza vhathu vhoṭhe vho ḁaho u vha phalala. Ano maḁuvha a vha tendi u ambadzwa dzinguvho, vha ri a vha na tshifhinga tsha u tambisa. Vha ano maḁuvha a vha tendi u fhiwa khotsimunene, khotsimuhulu kana ḁiḁwe shakavho uri vha vhe vhanna vhavho, vha tou ḁinangela ane vha funa. Musi izwo munna o lovha, tshilikadzi dza ano maḁuvha vhunzhi havho vha a pfuluwa vha mbo ḁi hwala thundu ya munna vha yo dzula hune vha ḁo ḁa thundu dzavho vha sa thithiswi nga muthu. Ano maḁuvha tshilikadzi a dzi ṭhonifhi mvelele ya Tshivenda vhunga dzi ita zwine dza funa nga tshelede ya mufu.

Tshilikadzi dza ano maḁuvha a dzi lengi u balanganya masheleni, ngauri dzi mbo ḁi fhurwa nga vhanna, tshelede ya ḁiwa yoṭhe ya fhela, uyo a shavha ya sala i tshi shengela na vhana.

3.14 MUHADZINGA

Muhadzinga u tšalutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:211) “Core wife”, wife who shares husband with another.”

Muhadzinga : Kijasi 1 (mu-)

= Muthu +- hadzinga

= Muthu ano hadzinga

= Muhadzinga

Muhadzinga ndi muthu wa musadzi we a malwa na muñwe kana vhe vha malwa vhe vhavhili nga munna muthihi. Muhadzinga na muhadzinga tshifhinga tshinzhi a vha pfani zwi tshi itiwa nga uyu munna we a vha luṭanya a vha mala vhoṭhe uri vha vhe vhasadzi vhawe. Nga u ralo vha dzula vha tshi handzingana, vha tshi lwa vha tshi semana. Muhadzinga ha funi muñwe a tshi vha na zwithu zwavhuḍi kana zwithu zwi tshi mu nakela ngauri u u dzula a kha muṭaṭisano na u vha na vivho na uyo muñwe.

Muhadzinga muṭani o vha a tshi malelwa u thusa afha muṭani musi musadzi muhulwane o no aluwa a sa tsha kona u shuma mishumo yoṭhe ya muṭani. Zwino nga Tshivenda u a ṭoḍelwa murathu wa u mu thusa.

Murathu uyu u vha a tshi lavhelelwa uri a fare vhana vha mukomana wawe zwavhuḍi. Zwa ḍi nga sa zwiḷa hu tshi kha ḍi ḷiwa mavhele o vha a tshi thusa muhadzinga u ṭohola mavhele na u a siṅḍa. Muhadzinga zwine a ita ho vha hu u thusa. Muhadzinga na muhadzinga vho vha vha tshi ita vha tshi lwa.

Muhadzinga o vha a tshi thusa kha fhungo la uri uyu munna wawe a songo gidima na shango lothe, ngauri u do vha e na muthu henefho mudini ane a divhea. Muhadzinga u thusa kha uri muḏi u hule, ngauri na vhana vha no do bebwa henefho vha do vha vhe vhanzhi, zwa ita uri lushaka lwonolwo lu tavhanye u hula.

Mashaka a muḏi a vha manzhi ngauri muhadzinga muḏwe na muḏwe u na mashaka awe.

Ri tshi sedza ano maḏuvha ri wana uri mafhungo a muhadzinga ha tsha dzhielwa ntha, vhasadzi vha zwino a vha funi vhahadzinga. Fhedzi ri wana hu tshi vha na thaidzo ngauri zwi siya munna a tshi vho vha na vhafarekano, zwa ita uri vhana vha vho shengela mutani ngauri tshelede i vha i tshi fhelela nḏa.

Ano maḏuvha vhasadzi vha vhona khavho muhadzinga i golo ine vha do renga vha dhiphina ngayo, u fhira u tambudzwa nga muhadzinga ane a vha muthu a re na ngelekanyo dzothe dzo fhelelaho.

Vhafumakadzi vha ano maḏuvha muhadzinga a tshi dzhena mudini vhone vha khou bva vha mu siya na muḏi ngauri vha ri a vha funi u shengela.

3.15 MUKEGULU

Mukegulu u talutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:216) “old woman”

Mukegulu : Kijasi 1 (mu-) muthu + kale + -hulu

= muthu wa kale muhulwane

=mukegulu

Mukegulu ndi muthu muhulwane wa heneho mudini. U pfi mukegulu nga vhuhulwane nga tshenzhemo ya vhutshilo ine a vha nayo. Mukegulu ndi muthu o no fhiraho tshifhinga tsha u pfi mufumakadzi, o no vha muthu wa maduvha.

Muthu uyu ndi wa ndeme vhutshiloni ngauri tshenzhemo yawe ya vhutshilo i ita uri mutani hu vhe na tshirunzi. U a kaidza zwothe zwo khakheaho zwine zwa itwa mutani a fhedza nga u sumbedza ndila yo fanelaho ine ya tewa u tevhelwa yone.

Mukegulu u sumbedza ndila vhane a dzula navho. U funza vhaduhulu na vhana zwothe zwa kale. U funza vhana dzithai na mirero na luambo lwa musanda na zwinwe zwinzhi.

U dzulela u laya vhaduhulu na u vha vhudza uri arali vha sa pfi vha do wela khomboni. Tshinwe tshifhinga o vha a tshi sumbedza nga tsumbo yawe ene mune.

Mukegulu arali e hone u nea muḁi tshirunzi, u dovha a vha muthu a no shuma u sumbedza vhathu mashaka uri vhathu vha ḁivhane na u khwaḁhisa vhushaka ngauri u funza vhathu uri vha farane zwavhuḁi.

Ḃwana o bebwa muḁini mukegulu u ita uri ḁwana a thusiwe, a dovhe a kone u wana na tshiunza. Mukegulu a hone, a hu na uri vhana vha wanelwe zwixele zwa u vha lela ngauri ndi mushumo wawe, na uri vhana vha aluwa vhe na mikhwa.

U dovha hafhu a laya vhana ḁila ya kutshilele, a dovha a vhona uri hafha muḁani hu songo vha na dzikhakhathi. U thusa nga ngeletshedzo dza u fhaḁa.

Ri tshi sedza ano maḁuvha ri wana ndeme ya mukegulu i sa tsha tou vhonala zwavhuḁi. Vhakegulu vha ano maḁuvha vho funzwa, a vha na tshifhinga tsha u dzula na vhana vhavho vha amba mafhungo. A vha na tshifhinga tsha u funza vhana ngano na thai.

Vhakegulu ano maḁuvha a vha tsha funiwa, vhathu vha ri vhathu vhahulwane vha a dina hu pfi vha amba vha sa fhedzi. Vhathu vha musalauno vha vhona vhakegulu vha si na zwine vha nga vha thusa ngazwo. Vha tenda kha uri vhone vho funzwa lune vha a ḁivha tshiḁwe na tshiḁwe lune khavho vhutshilo vhu a ita naho hu si na mukegulu muḁini.

3.16 MAGUMO

Kha ndima iyi ho sedzwa ndeme ya vhushaka vhu ḁiswaho nga vhafumakadzi, ho sedzwa theminodzhi yo fhambanaho ya vhafumakadzi. Ho sedzwa zwine vha ita kha u ḁuḁuwedza vhushaka na ndeme yavho kha mvelele ya Tshivendḁ. Ho dovha ha sedzwa uri ndi zwifhio zwi no bvelela musi vhafumakadzi avha vha tshi fara lushaka zwavhuḁi na zwauri ndi zwa ndeme u gumafhi kha vhone vhaḁe arali vha tshi ḁuḁuwedza vhushaka. Manweledzo a ndeme ya vhafumakadzi a nga sumbedzwa kha thebulu nga ndila i tevhelaho :

Mishumo	Vhasidzana vha musalauḁa	Vhasidzana vha musalauno
a) U lela vhana	+	-
b) U fhaḁa vhushaka	+	-
c) U londata muḁa	+	-
d) U ḁea lufuno vhana	+	-
e) U dalela mashaka	+	-
f) U kaidza vhana	+	-
g) U hulisa muḁa	+	-

NDIMA YA VHUṂA

NDEME YA VHUSHAKA VHU ḐISWAHO NGA VHANNA

4.1. MARANGAPHANḐA

Kha ndima yo fhelaho, ro amba nga ha ndeme ya vhushaka vhu Ḑiswaho nga vhafumakadzi. Ro kona u vhona ndeme yavho na zwine vha ita u konanya lushaka na uri vhushaka vhu sa fe. Kha ndima heyi ri Ḑo vha ri tshi khou amba nga ha ndeme ya vhushaka vhu Ḑiswaho nga vhanna. Hu Ḑo shumiswa theminolodzhi dzo fhambanaho u kona u swikela ndivho ya ndima iyi.

4.2. MUTUKANA

Mutukana :

KiḐasi 1 (Mu-) Muthu + -tuka + -ana

= Muthu wa mutuka muḑuku

=Mutukana

U ya nga ha ḑhalutshedzo ya Van Warmelo (1989:250) mutukana ndi “boy before puberty or male child”.

Mutukana ndi ene n̄wana a no funeswa muṭani. U dzhielwa n̄ṭha ngauri u vha hone hawe muṭani hu pfi dzina la muṭa a li nga fi ngauri tshifani tshi ḍo dzula tshi tshi ya phanda.

Nga Tshivenḍa mutukana u dzhiwa sa ṭhoho ya muṭa. Naho a tshee muṭuku u vhidzwa munna, kana mukalaha a sa athu na u vhuya a a luwa u yafhi. U aluwa a tshi zwi ḍivha uri ene ndi ṭhoho ya muḍi.

Mutukana u a rumiwa u ita mishumo i no nga ya u rema basha, u lisa mbudzi na u lisa kholomo. U dovha hafhu a u thusa afha muṭani nga u rumiwa kule hune vhathu vhahulwane vha nga si swike. Mutukana u ombela ṭhanga, u fulela n̄ḍu, a dovha a kona na u fhanza khuni muṭani. Musi mutukana a tshi hula u a mala ha vha na vhana muṭani, muṭa wa hula.

Mutukana o vha a sa sokou mala ane a funa. O vha a tshi tou nangelwa musadzi ane vhahulwane vha vhona o fanela. Vho vha vha tshi sedza muṭa wa vhathu vha na mikhwa na hone vha sa bubi, vha mu nangela hone musadzi.

Mutukana o vha a tshi tshimbila tshifhinga tshinzhi na khotsi awe. Vho vha vha tshi vha vha tshi khou mu sumbedza ndaka yavho, na u mu funza kutshilele kwa muthu wa munna na uri a kone u ḍo swika hune a ḍo kona u langa muḍi wawe a tshi hula.

Mutukana o vha a tshi ya murunduni u yo fumba na u gudiswa milayo, na uri a nga tshila hani zwavhuḏi musi a tshi aluwa.

Vhatukana vha ano maḏuvha vho fhambana na vha kale, a vha tsha ya murunduni u guda milayo, na kutshilele kwavhuḏi. A vha tsha ṭwa na khotsi vha tshi funzwa uri vha nga fara hani miṭa yavho. A vha tsha kona na u thusa nga tshithu kha mishumo ya muṭani.

U sa tsha fumba ḏakani na u sa tsha ṭwa na vhatu vhahulwane zwi ita uri vhatukana vha aluwe vha si na mulayo ano maḏuvha. Vhatukana vha ita zwine vha funa, ngauri vha mala vhane vha funa. Fhedzi hezwi zwi vha na masiandaitwa a si avhuḏi. Tshifhinga tshinzhi hu vha na ṭhalano nga u mala muthu ane vhabebi vha sa mu ḏivhe, kana ha vha na mabulayano ngauri u vha a songo wana ndayo yo teaho. U dovha a balelwa na u fara ndaka zwavhuḏi ya mukalaha.

Mutukana wa ano maḏuvha ha tsha nga wa kale, ngauri a mala u vha na ṛwana muthihi kana vhavhili. Zwo shanduka, mutukana ha tsha alusa muṭa vhunga a tshi sedza uri zwithu ano maḏuvha zwi khou ḏura ndi ngazwo a tshi shavha u vha na vhana vhanzhi.

4.3 KHOTSI

Khotsi Kilasi 1 (a) -

Khotsi zwi amba muthu ane a vha na vhuimo. Van Warmelo (1989:106) u tšalutshedza khotsi nga u rali : “leader”. Khotsi ndi murangaphanda a dovha a vha muṅe wa tshithu.

Khotsi ndi muthu ane a vha ene tšhoho ya muḽi, a dovha a vha munna a re na vhana. A si munna muṅwe na muṅwe a no pfi khotsi. Khotsi ndi vhuimo vhune ha fhiwa munna a re na muḽa na vhana. Ndi muthu a no tšhogomela muḽa wawe ane a dovha a pfela vhuḽungu mbebo yawe.

Khotsi u na mushumo wa uri vhana vha aluwe vha na tshirunzi na u vha na mikhwa yavhuḽi, nga ndila ine a tshila ngayo. U a ḽi fha tshifhinga tsha u ita a tshi dzula na vha muḽa wawe a tshi vha vhudza nga ha mafhungo a muḽa wa hawe.

U vha tsumbo yavhuḽi ya u vha murangaphanda wa muḽa. U kaidza vhana, zwo tea u a ita na u vha rwa uri vha aluwe vha na tšhonifho. Mushumo wa khotsi ndi wa ndeme ngauri u shaea ha khotsi muḽani zwi ita uri vhana vha aluwe vha maḽabaḽaba nga maandḽa vha vhatukana.

Khotsi u gudisa vhana vha vhatukana u rema basha, u fulela na miñwe mishumo i no itwa nga vhathu vha vhanna. U ñea tshirunzi muṭa ngauri muḽi u si na khotsi a u na tshirunzi.

Khotsi ndi ene a no konanya mashaka vhunga a tshi dzhia vhana vhawe a vha sumbedza mashaka. U dovha a ita uri vhushaka vhu khwaṭhe nga u dzula a tshi isa vhana u dalela mashaka. U khwaṭhisa vhushaka ngauri u dzhia ñwana wa khaladzi awe a ḽa a malwa nga ñwana wawe.

Khotsi u ṭwa masimuni a tshi limela muṭa wawe na u dovha a lisa kholomo dzawe. Kholomo dzenedzi u ita a tshi rengisa uri a wane masheleni a u ṭundela muṭa wawe. U dzula a tshi ima-ima u itela uri vhawe vhana vha sa lale na ṅdala. Tsiku na yone o vha a tshi ita uri i songo vha hone.

Khotsi a si na thakha na tsimu o vha a tshi ṭuwa a yo shambila, a vha muita-shango, a tou vhuya mafheloni a ñwedzi fhedzi kana nga zwiñwe zwifhinga, fhedzi masheleni a tshi khou ḽi rumelwa hayani. Vhañwe vhokhotsi vho vha vha tshi rwiwa nga shango, u ṭuwa ha vha u ṭuwa tshoṭhe wa wana vhana vha tshi khou fa nga ṅdala.

Khotsi u a dovha a vha mufunzi, ngauri vhathu vha kereke vha mu ita khotsi avho ngauri a vha muthu a no londa mimuya yavho. Khotsi uyu ane a vha mufunzi o fhambana na uyu wa vhukuma ngauri ene a tshi ṭhogomela mimuya ya vhathu, u vha muthu ane a tama vhathu vha tshi mu fha dzimpho. Khotsi ane a vha

mufunzi vhathu vha mu vhidza uri baba. Arali a swika muḡini hu bviswa na zwa bvungwi, a ṅewa ṭhonifho i no fhira na ya khotsi wa muṭani.

Vhathu vha kereke vha na mafhungo a vhudzwa ene. U tandulula dzithaidzo dza miṭani. U dzhiwa u pfi ngeletshedzo yawe ndi ya ṅṅha lune a hu na ane a nga mu fhira nga tshithu. Vhathu vha lwa muṭani vha gidimela ha khotsi uyu uri a vha thuse nga ngeletshedzo.

Ano maḡuvha khotsi ha tsha tou vha na ndeme ngauri tshifhinga tshoṭhe vhathu vha vha vha tshi khou ita zwithu zwavho vha sa tsha mu londa ngauri vha vhona hu si hone hune vha nga wana hone thuso hu hoṭhe. Khotsi ha tsha vhea milayo ya tevhedziwa ngauri hu pfi hu na demokirasi na hone muṅwe na muṅwe u na pfanelo. Nahone vhana a vha tsha kaidzwa vha rwiwa nga khotsi ngauri zwa tou ralo vha a fariswa vha sengiswa.

Zwenezwo u sa tsha vha na ndayo yo fhelelaho ya khotsi kha vhana na muṭa zwi sia vhana vha tshi khou aluwa vhe mavheleṭe nahone ho ḡala mahwara-hwara. Zwi ita uri na mvumbo ya muṭa i si tsha vha hone na mvelele yashu i xela-xele nga ṅwambo wa kutshilele kwa ano maḡuvha.

4.4 KHOTSIMUNENE

Khotsimunene : Kijasi 1a

Khotsi + muṭuku

=khotsi muṭuku

=Khotsimunene

Van Warmelo (1989:106) u ṭalutshedza ipfi khotsi-munene nga u rali “father’s younger brother, husband of mother’s younger sister”.

Khotsimunene ndi khotsi vhane vha vha muṭuku kha khotsi au. Khotsimunene ndi vhuimo vhune vha vha naho muṭani, hu si nga ṅwambo wa vuhulwane. Khotsimunene ndi vhone muthu a no thusa vhukuma muṭani. Vha sedza muṭa wa mukomana wavho. Arali hu tshi vha na thaidzo, khotsimunene vha a thusa u tandulula thaidzo.

Zwine vha ita ndi u sedza arali hu na zwi sa tshimbili zwavhuḍi kha muṭa wa khotsimuhulu na u eletshedza. Arali ha swika hune khotsimuhulu vha ṭuwa fhanu shangoni, khotsimunene vha sala vha tshi londa muṭa na vhana vha khotsimuhulu. Izwi zwa ita uri vhutshilo vhu ye phanḍa.

Khotsimunene u dovha a vha murathu wa munna wa mufumakadzi onoyo. Uyu u pfi khotsimunene zwi tshi ya nga tshiimo tshine a fhiwa muṭani. Khotsimunene u a rumiwa a ita mishumo yoṭhe i no itwa nga vhatukana kana vhaṭhannga hanefho muṭani. Khotsimunene musi a tshi hula hu a swika hune a shuma. Musi a tshi shuma u a thusa muṭani wa mukomana arali hu tshi vha na thaidzo.

Khotsimunene u dovha a vha munna wa murathu wa mufumakadzi onoyo. Uyu u pfi khotsimunene ngauri vhushaka hawe na murathu wawe vhu ita uri vha vhe mashaka na uyo munna wa murathu wau. Vhana vha a ya vha dala henengei muṭani wawe. Arali e na tshithu u a vha ṅea na vhone sa izwi vho no vha mashaka. Khotsimunene uyu na ene u ḍa a dala muṭani wa vhomme muhulu, vhushaka ha ya phanḍa.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha ri wana khotsimunene a sa tsha dzhielwa ṅṅha. Ngauri vhathu vha ano maḍuvha vha tama u ita zwine vha funa a vha ṭoḍi muthu miṭani yavho, vha na tseḍa. Izwi zwi ita uri vha nyale na khotsimunene, vha swika hune vha sa tsha vhona na ndeme yawe. Izwi zwa ita uri musi vha tshi vha na thaidzo vha kundwe muthu wa u vha thusa, ndi zwine vhana vhanzhi vha tambula musi khotsi o no lovha ngauri hu vha hu si na muthu a no thusa muṭani ngauri khotsi munene u vha a songo dzhielwa ṅṅha. U sa dzhielwa ṅṅha ha khotsimunene zwi na masiandoitwa a si avhuḍi kha lushaka, zwi dovha zwa pwasha vhushaka.

4.5 KHOTSIMUHULU

Khotsimuhulu : Kiḷasi (1a)

Khotsi+ -hulu

=khotsimuhulwane

=khotsimuhulu

Van Warmelo (1989:106) u tšalutshedza khotsimuhulu nga u rali “father’s elder brother, husband of mother’s elder sister.”

Khotsimuhulu u a vha mukomana wa munna wa onoyo muthu. Khotsimuhulu u dzhiwa a muthu a re na tshenzhemo ya vhutshilo. Zwenezwo tshenzhemo ine a vha nayo kha vhutshilo i a thusa kha u tandulula dziñwe dza thaidzo dzine khotsimunene a tšangana nadzo kha vhutshilo.

Khotsimuhulu ndi muthu wa ndeme vhukuma muṭani. Ndi ene ane a shuma u dzimela dzinndwa musi muṭani wa murathu wawe hu tshi lwiwa. A swika u dzudzanya mafhungo muṭani la lala.

Khotsimuhulu u dovha a thusa vhukuma muṭani. Arali murathu a lovha a siya vhana u a vha tšhogomela. U a dovha nga mvelele ya Tshivenda a sala na musadzi wa murathu, muṭa wa ya phanda vhana vha di bebwa. Izwi zwi tou ṅaṅa u sumba ndeme yawe muṭani ngauri musi e hone vhana a vha shashati ngauri u vha a tshi khou dzhia uyo muṭa sa wawe. Zwi dovha zwa thusa kha uri ndaka ya mufu i sa fhelele shangoni ngauri khotsimuhulu u do vha a tshi khou tšhogomela.

Khotsimuhulu vha a dovha vha vha mukomana wa khotsi au. Avha ndi muthu muhulwane vhane vha thusa nga u eletshedza muṭani. Khotsimuhulu sa muthu muhulwane mushumo wavho ndi wa u dzula vha tshi vhudza vhana vha murathu wavho nga ha vhubvo ha lushaka na u funza vhana nga ha uri mitupo yavho ndi ifhio na zwine zwa lavhelelwa kha lushaka lwonolwo. Khotsimuhulu avha vha

dzula vho tingwa nga vhana vha tshi tama u pfa zwa kale na uri vha nga ita mini uri na vhone vha swike hune vha nga lulama sa zwe avha vha aluwisa zwone. Tshifhinga tshinzhi vha kuvhanganya mashaka uri lushaka lu divhane na uri vhana vha sa fhedze vho aluwa vha sa divhi uri ndi vhone, nahone vha bvafhi.

Khotsimuhulu vha fhiwa thonifho mutani lune vhathu vha tshi tama u ita zwithu vha thoma vha ya khavho u yo wana ngeletshedzo nga zwa vhutshilo. Vha dovha vha vha muthu a no nea ndayo nga ha zwa lushaka lwonolwo.

Khotsimuhulu u a dovha a vha munna wa mukomana wa muthu onoyo, u pfi khotsimuhulu ngauri ene na mukomana vha vha vhathithi. Zwi ita uri na ene a vhe tshipida tsha muta a vho pfi na ene ndi khotsimuhulu henefho mutani. Khotsi-muhulu uyu u khwathisa vhushaka nga u dalelana na muthu wa khotsimunene, naho a si shaka lawe zwi tshi ya nga u mala mutani muthihi na uyo khotsimunene. U a kona u thusa na nga masheleni arali mutani wa khotsimunene zwi tshi khou konḡa. U ita uri vhana vha dalelane zwa khwathisa vhushaka.

Ri tshi sedza ano maduvha ri wana khotsimuhulu vha sa tsha tou dzhielwa nḡha. Izwi zwi ita uri vhana vha aluwe vha sa divhi vhubvo havho na mitupo ya havho. Vha a aluwa sa vhathu vha si na vhubvo. Lushaka na lwone zwi ita uri lu sa swike hune lwa kuvhangana lwa vha tshithu tshithihi.

Ri tshi sedza hafhu ri wana khotsimuhulu a sa dzhielwi n̄tha lune musu vhathu vha tshi vha na thaidzo muṭani a vha tsha ḡivha na hune vha nga shavhela hone. Izwi zwa ita uri muṭani hu vhe na masiandoitwa a si avhuḡi ngauri khotsimuhulu a vha o nyadziwa.

Ano maḡuvha ri wana munna a tshi ri u lovha tshelede ya ḡiwa nga vhatsinda, vhana wa wana vha tshi tambula ngauri uyo munna u tou ḡa u ḡa tshelede. I tshi fhela a humela muṭani wawe vhana vha sala vha tshi aluwa vha tshi tambula. Hu na uri arali khotsimuhulu vho vha vho sala na muḡi izwo zwo vha zwi sa ḡo itea ngauri avha vha ḡo vha vha tshi vhavhalela vhana vha murathu na ndaka yawe.

4.6 MALUME

Malume Kiḡasi (1a)

Mma + -lume

=mme wa munna

=Malume

Van Warmelo (1989:173) u ṭalutshedza ipfi malume nga u rali “male mother, mother’s brother”

Malume ndi mme wa munna. U tou vha uri ene ndi wa munna, fhedzi ndi mme au ngauri o bebwa na mme au. Malume ndi khaladzi a mme au. Malume sa izwi a muthu o bebwaho na mme au, u vha na vhuḡifhinduleli vhunzhi vhukuma muṭani wa khaladzi awe na kha vhana vha khaladzi awe.

Malume ndi muthu wa ndeme vhukuma muṭani. Ndeme ya malume i vhone na nga maanda muṭani wa khaladzi awe arali zwi sa tshimbili zwavhuḍi. Ri wana malume a tshi thusa kha u tandulula thaidzo ya musikhaladzi awe a tshi lwa na munna muṭani. U a vhidziwa a ḍa a dzula na mulamu vha thusana kha u tandulula thaidzo afho muṭani.

Malume ri dovha ra vhone ndeme musikmunna wa khaladzi o lovha, hu si tshe na muthu ane a nga thusa kha u ṭundela vhana, ri wana malume a tshi dzhia honoho vhuḍifhinduleli lune a thusa uri vhana vha khaladzi vha sa wele tshivhasoni.

Malume u a dovha a ita uri vhushaka vhu khwathe musikṛwana wawe a tshi ya a malwa nga ṛwana wa khaladzi awe. Avha vha malana vhe vhazwala zwa ita uri muṭa u farane u dovhe u aluwe u tshi ya phanda.

Malume u dovha a dzhiwa sa khotsi muṭani wa hawe ngauri arali khotsi kana mukalaha vho no ri siya khaladzi dzawe dzothe dzi tshi malwa hu vhudzwa ene. U vho vha ene a no amba uri lumalo lwa vhana vha mme awe ndi lungafhani.

Malume u dzula tshifhinga tshothe a tshi lwela uri zwa lushaka lwa hawe zwi dzule zwi zwa ntha vhukuma. U ita uri vhana vha khaladzi awe vha dale ha hawe na uri vha aluwe vha tshi divhana na mashaka.

Musi hu na vhulwadze muṭani wa khaladzi ndi ene a no vhidzwa ngauri a zwi konadzei uri khaladzi awe a lafhi siwe ene a sa zwi ḍivhi ngauri arali ha itea zwiṅwe ndi ene a no tea u vha na vhuḍifhinduleli.

Malume u dovha a vha na tshipiḍa tshine a ita musu ṅwana wa khaladzi awe a tshi malwa. U a vhidzwa na ene uri a vhe na zwine a eletshedza musu ṅwana wa khaladzi awe a tshi malwa. Ngeletshedzo ya malume tshifhinga tshoṭhe i vha i ya u fhaṭa ngauri u vha a tshi lwela uri muṭa wa khaladzi awe u sa kwashee.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha ri wana ndeme ya malume muṭani i sa tsha tou vhonele zwavhuḍi, na uri malume ha tsha dzhielwa ṅṅha. Muṭani vhathu vha a lwa ha bala na wa u tandulula mafhungo. Musu ha vha na lufu muṭani vhathu vha vha vha sa ḍivhi na uri mafhungo vha nga a amba na nnyi ngauri malume vha vha sa ḍivhi tshithu.

U sa tsha dzhielwa ṅṅha ha malume, ano maḍuvha zwi khou sia vhana vha tshi kundwa na muthusi ngauri malume a sa londiwa hu swika hune zwa vhiḥa hu si na ane a nga thusa afho muṭani.

U tshi sedza ano maḍuvha u wana na miṭa i tshi pwashekana ngauri malume a si tsheeho wa u lamula nndwa.

4.7 MAKHULUTSHINNA

Makhulutshinna : Kijasi (1a) Makhulu + Munna

=Makhulu wa munna

=Makhulutshinna

Makhulutshinna u tšalutshedzwa ngaurali nga Van Warmelo (1989:169) “father-in-law”, makhulutshinna ndi makhulu wa munna.

Makhulutshinna ndi khotsi a mufumakadzi wa onoyo muthu. Avha ndi vhone vha bebaho musadzi we a malwa kana musadzi a no malwa muṭani. Makhulu avha ndi vhone tšhoho ya muḍi ngauri ndi vhone vhane mafhungo a u malwa ha ṅwana wavho a vhudzwa vhone. Makhulu avha ndi vhone vha no ḵa lumalo lwa ṅwana wavho na u amba uri hu tšodea kholomo nngana.

Makhulu avha vha beba vhana vha vha alusa vha ita uri vhana vhavho vha aluwe vha na mikhwa uri musi vha tshi ya miḍini ya vhatu vha sa shonise lushaka. Dzina ḵi ḵa uri makhulu vha ṅewa hu u tšhonifha uri vho beba ṅwana wa musidzana a no malwa a ya miṭani ya vhaṅwe u yo alusa lushaka.

Makhulutshinna sa tšhoho ya muḍi vha a tšhonifhiwa vhukuma. Makhulu avha a vha sokou dzula vha tshi ya muḍini wa ṅwana. Zwi ita uri vha tšhonifhiwe ngauri vha vha vha si na tshifhinga tsha u dzula vha tshi ḍowelana na mukwasha. Musi

vhe na mafhungo na mukwasha a vha tou amba naye nga tsha vhukoma, hu shumiswa nendila.

Ho vha hu tshi ri hu na mafhungo makhulu avha vha vhidzwa. Zwo vha zwi tshi ita uri mafhungo a lale ngauri vho vha vha tshi thonifhiwa.

Makhulutshinna vho vha vha tshi vhigelwa mafhungo nga nendila lune na musi nwana wavho a tshi lwala vho vha vha tshi vhudzwa vha dzudzanya na nendila uri vha ye ha vhakwasha, zwa ita uri nwana wavho a lafhiswe hu si na thaidzo.

Ri tshi sedza ano maduvha ri wana ndeme ya vhomakhulu i sa tsha tou vhonala zwavhudi ngauri ano maduvha makhulu na mukwasha ndi dzikhonani. Vha la vhothe tafulani, vha tshimbila vhothe vhe madele mapfani.

Zwino hezwi zwi ita uri hu vhe na thaidzo ngauri musi hu tshi vha na mafhungo a vha tsha kona u kaidza, zwa ita uri miṭa i kwashekane.

Zwiṅwe hafhu vhathu vha ano maduvha musi vha tshi malelwa a vha tsha shumisa nendila. Izwi zwo vha zwi tshi thusa kha u tandulula mafhungo, fhungo la lala vhathu vha songo sumbana nga minwe. Fhedzi ano maduvha ri wana vhomakhulu vha tshi lwa na vhakwasha ngauri vha vha vho tou malelana nga tshavho, zwa sia hu tshi vha na thaidzo hu si tshena muimavhukati mutani, zwa ita uri miṭa i balangane.

Ndeme ya vhomakhulu a i tsha vhonala ano maḍuvha muṭani. Zwi sia vhushaka vhu tshi fa, na vhone makhulu vha si tsha ṭhonifhiwa.

4.8 MULAMU

Mulamu kiḷasi 1 (mu-) muthu + lamula

=Muthu a no lamula

=mulamu

Mulamu u ya nga ṭhalutshedzo ya Van Warmelo (1989:221) “wife’s brother”.

Mulamu ndi khaladzi a mufumakadzi wa muthu onoyo. U vhidzwa u pfi mulamu nga vhuimo vhune a fhiwa muṭani. A nga vha e muhulwane kana e muṭuku kha iwe, u pfi mulamu. Mulamu u vhidzwa nga mulamu uri vha dzudzanye mafhungo ane a nga vha a sa tshimbili zwavhuḍi muṭani wawe.

Mulamu a ḍa muḍini ri wana a tshi lamula nndwa na u dzudzanya hune mafhungo a vha a sa khou tshimbilisa zwone. Mulamu na mulamu vha a dalelana hu u itela u khwaṭhisa vhushaka ha miṭa iyo mivhili. Mulamu u dzula tshifhinga tshoṭhe a tshi lwela uri zwi nake muṭani wa mulamu wawe.

Fhedzi ri tshi sedza ano maḍuvha ri wana ndeme ya mulamu i si tsha vhonala. Mulamu ha tsha dalela mulamu ngae. U wana na vhushaka vhu si tsheeho vhukati havho. Mafhungo a swika hune a khou tshinyala na vhushaka ha swika

hune ha fa nga n̄wambo wa uri mulamu na mulamu vha si na pfano na nyambedzano na tshumisano.

4.9 MUKALAHA

Mukalaha kijasi 1(mu-) Muthu + kale+ -ha

= Muthu wa kale

=Mukalalaha

Mukalaha u t̄alutshedzwa nga u rali nga Van Warmelo (1989:215) “father-in-law”.

Mukalaha ndi muthu wa kale muhulwane wa munna. Mukalaha ndi muthu wa munna o no tshilaho miñwaha minzhi nahone ane a vha na tshenzhemo ya vhutshilo. Uyu ndi muthu a no ðivha zwinzhi nga ha vhutshilo sa izwi o no tshila miñwaha minzhi e fhanu shangoni. U dovha a vha ene muthu ane ri tshi t̄oḁa ðivhazwakale ya lushaka ra i wana khae.

Mukalaha tshenzhemo ine a vha nayo kha lushaka i ita uri ðivhazwakale ya lushaka i vhe khagala kha murafho muswa. Muthu uyu ndi wa ndeme muḁani ngauri ndayo nga ha kutshilele kwo teaho i wanala khae. U a dovha a vha muthu a no dzula a tshi vhudza vhaḁuhulu dzingano na dzithai. Musi e hone muḁani u wana mashaka a tshi dzula o ḁadza muḁi ngauri muñwe na muñwe u vha a tshi t̄oḁou ðivha mudzi wa lushaka lwawe.

Mukalaha u dovha a vha muthu a no ṭwa o dzula hayani. U ṭwa a tshi linda muḡi. Izwi zwi thusa uri na mavemu a sa tambele muḡani ngauri muḡini hu vha hu na muthu ḡuvha liḡwe na liḡwe.

Muthu uyu u ḡea tshirunzi muḡa. Muḡini hu re na mukalaha muthu muḡwe na muḡwe u a hu dalela a tshi ṭoḡa uri a wane ngeletshedzo na mafhungo a kale.

Mushumo muḡwe wa mukalaha ndi wa u ṭwa a tshi lela vhana. Vhana vha aluswaho nga vhakalaha vha aluwa vha na ḡdivho nnzhi ya vhutshilo na u aluwa vha na mikhwa.

Mukalaha u dovha hafhu a thusa muḡani kha u tandulula thaidzo. Arali hu tshi lwiwa u a lamula nndwa zwi tshi khou itwa nga tshenzhemo ine a vha nayo. Miḡani hu a vha na mulalo arali mukalaha e hone ngauri u vha a tshi lwa nga ḡdila dzoḡhe uri hu sa vhe na ṭhalano.

Ri tshi sedza ano maḡuvha ri wana ndeme ya mukalaha i sa tsha tou vhonala zwavhuḡi. Vhathu vha ano maḡuvha a vha funi vhakalaha vhunga vha sa tami na u dzula navho. A vha vhoni hu na tshine vhakalaha vha nga vha thusa ngatsho.

Izwi zwa u sa dzhiela ḡḡha vhakalaha zwi ita uri vhana vha ano maḡuvha vha aluwe vha si na mikhwa, vha dovhe vha aluwe vha sa ḡdivhi ḡdivhazwakale ya lushaka lwa havho.

Izwi zwi ita uri vhana vha aluwe vha mavheleṭe a sa ḡivhi vhubvo na ndayo dzi bvaho kha mukalaha. Mukalaha a tshi nyadziwa hu swika hune zwa vhulaya na vhushaka zwa ita uri vhathu vha si tsha ḡivhana sa mashaka na uri vha kone u dalelana.

U shayeya ha tshenzhemo ya mukalaha kha vhutshilo zwi pwasha miṭa ngauri vhathu vha sokou dzula vha tshi ita zwine vha funa vha sa londi tshenzhemo ya mukalaha.

4.10 MUKWASHA

Mukwasha : Kiḡasi 1 (mu-) Muthu + -kwasha
=Muthu ano pwasha
=Mukwasha

Van Warmelo (1989:220) u ṭalutshedza mukwasha nga u rali “One who has betrothed or married a wife in our family group. Betrothed or husband of father’s sister, etc.”

Mukwasha ndi muthu o malaho musadzi ha vhomakhulu wawe. Uyu u pfi mukwasha ngauri u pwasha mukumbu nga u dzhia musidzana a mu mala a vha musadzi wawe. Zwi vha zwi tshi dzhiiwa uri uyu musidzana u vha a sa athu u ḡivha munna. Zwenezwo ene a tshi mu dzea ha pfi ndi mukwasha.

Mukwasha na kale ndi muthu we a vha a tshi shavha vhomakhulu wawe. U ya nga Tshivenda makhulu na mukwasha vho vha vha sa dzuli murunzi muthihi. Arali makhulu vha swika mukwasha u a takuwa u itela uri makhulu vha zwi vhone uri u a vha ṭhonifha.

Mukwasha u vha a tshi thusa nga u mala hawe uri miṭa iyo mivhili i vhe na vhushaka. U pfi mukwasha a no ṭanganedzea musi o bvisa tshelede ya u mala. Mukwasha a songo malaho o vha a tshi dzhiiwa sa mbava. Ho vha hu tshi lindelwa a tshi thoma u bvisa tshelede a kona u vha mukwasha a no ṭhonifhea na u ṭanganedzea.

Mukwasha o vha a tshi ri musi musadzi we a mala a tshi vha na vhana zwa alusa lushaka zwa dovha zwa ita uri muṭa u hule.

Mukwasha musi e na mafhungo na vhomakhulu o vha a tshi shumisa n̄endila. O vha a tshi tou rumela mulaedza ha vhomakhulu a sa tou ya nga ene muṇe. Na musi e na nndwa na musadzi wawe o vha a tshi rumela n̄endila, mafhungo a tshimbila, ja lala a songo tou ya ene muṇe.

Fhedzi ri tshi sedza a no maḍuvha mukwasha ha tsha vha na tshirunzi sa kale, ngauri vhana vha ano maḍuvha vha sokou hwala vhatukana vha vha isa mahayani avho. Huṇwe u ita na u mu ṭahela hu si na na tsho bviswaho.

Huñwe ri wana mukwasha na makhulu vha tshi tou malelana hu si na nendila ngauri vha ri ndi tshikhuwa. Zwi dina musi vha tshi vho lwa. Ndi afha hune ha vho bva na tshigidi tsha mukwasha a tshi vho toḡa zwi re zwawe. U wana uri zwiḡa kale mukwasha a tshi tevhela maitele one a u mala ho vha hu si na thaidzo ngauri na fhungo ḡo vha ḡi tshi lala hu songo shuluwa malofha.

MAGUMO

Kha ndima iyi ho sumbedzwa ndeme ya vhushaka vhu ḡiswaho nga vhanna. Ho kona u sumbedzwa zwine vha ita u khwaḡhisa vhushaka na uri ndi ha ndeme u swika-fhi kha u fhaḡa vhushaka. Ho dovha ha sumbedzwa uri u sa dzhiela vhushaka nḡha zwi na masiandoitwa mahulwane kha lushaka. Kha ndima iyi ho konwa u shumiswa theminolodzhi dzo fhambanaho dza vhanna uri hu kone u swikelwa ndivho ya ndima iyi.

NDIMA YA VHUṬANU

MAWANWA A ṬHODṬISISO NA U PENDELA

5.1 MARANGAPHANḌA

Kha ndima yo fhelaho, ro amba nga ha ndeme ya vhushaka vhu ḍiswaho nga vhanna. Ro kona u vhona ndeme yavho na zwine vha ita u konanya lushaka na u ita uri vhushaka vhu sa fe. Ndimu iyi i sedza kha mapendelo a mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivendḍa zwo livhanywa na theminolodzhi ya vhushaka ha malofha.

5.2 MANWELEDZO

Manweledzo aya a ḍo vha o ḍisendeka nga mushumo wo konaho u swikelelwa nga ndima dzoṭhe.

5.2.1 Thaidzo ya ṭhōḍisiso

Thaidzo ya ṭhōḍisiso yo vhonele ya sedzuluswa ha konwa u vhonele masiandoitwa a lushaka kha u sa dzhiela vhalala nṭha, nga maanḍa vha mashaka a malofha. Ho sedzwa theminolodzhi dza muṭa dzo fhambanaho u kona u sumbedza vhushaka ha malofha na zwine ha bvedza muṭani. Zwo kona u vhonele uri u sa tevhela kana u shumisa theminolodzhi ya vhushaka ha

malofha zwavhuḑi zwi na mvelelo dzi si dzavhuḑi kha muḑa na kha lushaka nga u angaredza.

5.2.2 Tsenguluso ya maḥwalwa

Tsenguluso ya maḥwalwa yo itwa ho sedzwa zwiḥwe zwo ḥwaliwaho nga vhaḥwe vhaḥwali zwi no elana na mushumo wa vhalala. Ho sedzwa vhaḥwali vho fhambanaho u kona u vhona ndeme ya mushumo wa vhalala na zwe vha sengulusa nga maanḑa ho sedzwa vha vhushaka ha malofha na zwe vha sedza zwi no elana na mvelele yashu.

Ho dovha ha konwa u vhone zwine vhalala vha thusa ngazwo musi ro tevhedza mvelele yashu sa lushaka. Vhaḥwali vho fhambanaho vho sedza kha masia oḑhe u thusa uri ri kone u vhona zwine ra nga tevhedza zwone sa lushaka.

5.2.3 Ndeme ya vhushaka vhu ḑiswaho nga vhafumakadzi

Ndivho ya ndima iyi yo vha ya u sedza theminolodzhi yo fhambanaho ya vhafumakadzi na u dovha u sedza ndeme ya vhushaka vhu ḑiswaho nga vhafumakadzi. Kha tsedzuluso iyi hu dovha hafhu ha ḑolwa uri vhafumakadzi vha kona hani u vhumba vhushaka na u dovha ha sedzwa uri u sa tevhedza kana u sa shumisa vhushaka uvhu zwi na masiandoitwa a si avhuḑi ngauri vhuḥwe vhushaka vhu fa tshoḑhe, huḥwe vhana vha sala vhe zwisiwana ngauri vhabebi vha fhedza vho vhulahana.

5.2.4 Ndeme ya vhushaka vhu ḡiswaho nga vhanna

Ndivho ya ndima iyi ho vha u sedza vhushaka vhu ḡiswaho nga vhanna, ho shumiswa theminolodzhi ya vhanna yo fhambanaho. Ho sedzwa vhushaka vhune vha kona u vhumba na u vhu ḡisa kha lushaka, ho dovha ha sedzwa na zwine zwa bvelela nga u sa tevhedza mvelele na vhushaka ha malofha kha lushaka.

5.2.5. Phendelo

Ndima ya vhuṭanu yo sedza kha phendelo ya ṭhoḡisiso ya mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivenda zwo livhanywa na vhushaka ha malofha.

5.3. THEMENDELO DZA ṭHODĪSISO IYI

Musi ro sedza thaidzo ya ṭhoḡisiso iyi, ndi zwa ndeme u vhuelela kha kutshilele kwa sialala zwa u tevhela mvelele na zwine ya ita.

Ndi zwa ndeme uri vhana vhashu vha dovhe vha vhuyelele kha zwikolo zwa sialala uri vha kone u guda mikhwa na ṭhonifho yo fhelelaho kha vhatu vhahulwane.

Maitele aḡa a kale a u nangela ṛwana munna kana musadzi ndi avhuḡi ngauri musu muṭa u tshi ḡivha muṭa une vha kho u mala kana hune ṛwana a malwa hone, zwi thusa u thivhela ṭhalano na mabulayo muṭani.

Ndi zwa ndeme uri sa lushaka ri vhuelele kha maitete a kale, a u dalelana na mashaka, ngauri vhana vha ano maduvha vha aluwa vha sa divhi mashaka, ha swika hune wa wana vha tshi vho malana nga tsha mashaka nga n'wambo wa u sa dalelana.

Sa lushaka ndi zwa ndeme u vhuelele kha fhungo la u shumisa nendila musu hu tshi vha na mafhungo a u mala. U sa shumisa nendila zwi khou dina kha lushaka, ngauri mafhungo o no vhifha vhana vha tshi vho lwa, u wana vhabebi vha tshi bviselana zwigidi ngauri a hu na muthu ane a vha vhukati havho wa u dzudzanya mafhungo.

Hune zwa konadzea, vhana kha vha hule vha tshi lelwa nga vhomakhulu u itela uri vha aluwe vhe na mikhwa na u kona u divha mvelele yavho, sa izwi vhabebi vha tshi balelwa u ita u yo mushumo ngauri vhunzhi havho vha vuwa vha tshi ya mishumoni.

5.4 MAGUMO

U bva kha zwo ambiwaho kha ngudo iyi, ndi zwa ndeme uri mushumo wa vhalala kha mvelele ya Tshivenda zwo livhanywa na theminolodzhi ya muta zwi sedzuluswe na u tevhezwa nga lushaka lwothe, uri lushaka lu aluwe lu na tshirunzi. Zwo sumbedzwa uri ndi zwifhio zwine ra wana sa lushaka nga u tevhezwa mvelele na u thonifha vhushaka ha malofha na vhuhulu ha mvelele.

BUGUTSHUMISWA

Bless, C. and Smith, H. 1995. *Fundamentals of Social Research Methods. An African Perspective*. Cape Town : Juta.

Cook, D. & Okenimpe, M. 1983. *Ngugi wa Thiong'o : An Exploration of His Writing*. London : Heineman.

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. 1994. *Handbook Ngugi's Devel on the Cross*. London : James Currey Limited.

Geddes & Crosset. 1999. *The New Choice English Dictionary*. London : Peter Haddock Publishing.

Cresswel, J.W. 1994. *Research Design, Qualitative Approaches*. London : Sage.

Hammersley, M. 1992. *What's Wrong with Ethnography*. London : Routledge.

Jones, E.D., Palmer, E and Jones, M. 1987. *Women in African Literature Today*. London: James Curry Limited.

Lewis, I.M. 1976. *Social Anthropology in Perspective*. Cambridge : University Press.

MacMillan English Dictionary for Advanced Learners International Student. 2005. London ; Macmillan Publishers Limited.

Madadzhe, R.N. 2002. *Masters in African Languages Lecturers Notes*. Sovenga : University of Limpopo.

Mafela, M.J. 1993. *The Elements of Fiction in the Novels of N.T. Maumela Unplished Doctoral Thesis*. Pretoria : University of South Africa.

Makuya, T.N. 1994. *Hu do sala nnyi*. Pretoria : J.L. Van Schaik Ltd.

Mathye, H.R. 2003. *The Image of Women in Selected Tsonga Novels. Unpublished M.A. Dissertation*. Pretoria : University of South Africa.

Maumela, E.T. 1983. *Philiphise a si tshilonda*. Pretoria : J.L. Van Schaik Ltd.

Mbiti, J.S. 1987. *African Religions and Philosophy*. London : Heineman.

Mönnig, H.O. 1967. *The Pedi*. Goodwood : National Book Printers.

Netshivhuyu, M.J. 1989. *Tshithuḡivha*. Pretoria : J.L. Van Schaik Ltd.

Rabothata, T.T. 2005. *Women Abuses as expressed in Tshivenda Female Songs*. Unplished Doctoral Thesis : Sovenga : University of Limpopo.

Raselekoane, N.R. 1991. *A Critical Analysis of Language and Style in some of Novels of E.S. Madima with Special Reference of Characterization*. Unpublished Master's Dissertation. Pretoria : University of South Africa.

South African Concise Oxford Dictionary, 2002. Cape Town : Oxford University Press Southern Africa (Pty) Ltd.

Tshivenda/English Ṫhalusamaipfi Dictionary. 2006. Cape Town : Phumelela Publishers (Pty) Ltd.

Van Warmelo, N.J. & Phophi; W.M.D. 1948. *Venda Law*. Pretoria : University of South Africa.

Van Warmelo, N.J. 1989. *Venda Dictionary*. Pretoria : J.L. Van Schaik Limited.